

ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

MASTER THESIS

DE PACIFISTISCHE NAÏEVELING EN DE OP MACHT BELUSTE GEWELDPLEGER

*Een reflectie over de (voor)oordelen bij vergelijkingen tussen Erasmus en
Machiavelli op het gebied van vorsten en oorlog*

Auteur:

Ruby Knipscheer (407471)

Begeleider:

Prof. Dr. L. van Bunge

Adviseur:

Dr. P. J. J. Delaere

Thesis voor de graad Master in de filosofie aan de
Faculteit der Wijsbegeerte

1 juli 2018

15 ECTS

Totaal aantal woorden: 34.196

Aantal woorden hoofdtekst: 30.140

'Stelt u zich eens voor (en ze bestaan, hier en daar): een man die de wetten niet kent, eigenlijk een vijand is van het algemeen belang, op zijn eigen voordeel gespitst, verslaafd aan seks, die geleerdheid, die vrijheid en waarheid haat, die nooit ook maar een gedachte wijdt aan het publieke welzijn, maar in alles alleen let op het plezier en het nut dat hij er zelf van heeft. Doe hem een gouden ketting om, die de harmonie van het hele scala aan deugden verbeeldt, zet hem ook een kroon op die schittert van edelstenen om hem te vermanen dat hij in alle ridderlijke kwaliteiten boven iedereen moet uitsteken; verder nog een scepter als zinnebeeld van rechtvaardigheid en volstrekte onomkoopbaarheid; tenslotte een purperen mantel die staat voor uitzonderlijke toewijding aan zijn volk. Als de vorst deze parafernalia vergelijkt met zijn eigen manier van leven, dan lijkt me dat hij zich diep zal schamen voor zijn pracht en praal en bang wordt dat een schrijver met een scherpe tong die hele treurige uitdossing geestig voor gek zet.'

Desiderius Erasmus, *Lof der zotheid*

Abstract

Desiderius Erasmus beschreef in werken als *De klacht van de vrede* zijn aversie tegen oorlogen. In *De opvoeding van een Christenvorst* verdedigt hij dat een vorst een goede Christelijke educatie zou moeten genieten. De vorst verkrijgt zijn rol immers niet vanwege zijn kunde, maar door zijn afkomst. Een goede vorst wordt daarom niet gekozen, maar gevormd. Erasmus beschrijft hoe de vorst zich zo veel mogelijk afzijdig moet houden van oorlogen en conflicten. Tijdgenoot Niccolò Machiavelli verdedigt in *De vorst* echter dat oorlog noodzakelijk is voor een machtige vorst die zijn volk wil beschermen van externe vijanden. Wanneer een vorst bekwaam is op het slagveld zal hij veroveraars afschrikken. In vergelijking met Machiavelli wordt Erasmus vaak afgespiegeld als een naïeve pacifist, een dromer. Machiavelli daarentegen zou een realist zijn. Zijn politieke ideeën lijken meer gronden te hebben. Maar hoe naïef was Erasmus werkelijk: was zijn pacifisme echt zo absoluut? En zijn de verschillen tussen zijn denkbeelden op gebied van heerschappij en geweld met de denkbeelden van Machiavelli zo uiteenlopend als ze worden gepresenteerd? Om een nieuw antwoord te kunnen geven op deze vragen zullen *De opvoeding van een Christenvorst* en *De vorst* gedurende deze thesis opnieuw bestudeerd worden in hun context, te weten het leven en oeuvre van Erasmus en Machiavelli.

Dankwoord

Speciale dank gaat uit naar mijn begeleider Prof. Dr. L. van Bunge, Prof. Dr. J. A. van Ruler, Prof. Dr. J. van Herwaarden en Dr. A. van der Laan voor de inzichten en adviezen die ze mij hebben gegeven.

Inhoudsopgave

Voorwoord	p. 7
Afbeeldingenlijst	p. 8
Lijst van afkortingen	p. 9
Inleiding	p. 10
Hoofdstuk 1: De historische context van Erasmus & Machiavelli	p. 13
§1.1: De vroege jaren	p. 13
§1.2: Verdere ontwikkeling Erasmus	p. 14
§1.3: Verdere ontwikkeling Machiavelli	p. 15
§1.4: Populariteit oorlogswerken	p. 17
<i>Deel I: De Klassieke Interpretaties</i>	p. 18
Hoofdstuk 2: Erasmus' pacifisme	p. 19
§2.1: De ideale vorst	p. 19
§2.2: Het vermijden van oorlog	p. 22
§2.3: De soldaten	p. 27
Hoofdstuk 3: De machtige amorele vorst van Machiavelli	p. 30
§3.1: Het recept voor het behouden van het veroverde Land	p. 30
§3.2: Het recept voor het behouden van de uitverkoren positie	p. 31
§3.3: Het recept voor het behouden van de macht	p. 32
Hoofdstuk 4: Tegenpolen	p. 39
§4.1: De overeenkomsten en verschillen tussen Erasmus en Machiavelli	p. 39
§4.2: Oordelen over Erasmus en Machiavelli	p. 41
§4.3: Schijn bedriegt	p. 43
<i>Deel II: De Alternatieve Interpretaties</i>	p. 44
Hoofdstuk 5: Erasmus en de machtige Christen	p. 45
§5.1: Erasmus en de politiek	p. 45
§5.2: Erasmus en de Turken	p. 46
§5.3: Beperkt pacifisme	p. 50
Hoofdstuk 6: De Moraliteit van Machiavelli	p. 53
§6.1: Andere interpretaties van Machiavelli	p. 53
§6.2: De andere stem van Machiavelli	p. 55
§6.3: Machiavelli de republikein	p. 57
Conclusie	p. 64
Literatuurlijst	p. 69
Index	p. 71

Voorwoord

Deze masterthesis werd geschreven door een in Rotterdam geboren en getogen filosofiestudente op de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het moet dus niet als een verrassing komen dat ik mijn scriptie schreef over mijn meer dan 500-jaar oude stadgenoot die zijn naam aan mijn universiteit heeft verleend. Alhoewel Erasmus in dezelfde stad geboren is als ik, weet ik dat hij hier, in tegenstelling tot ondergetekende, geen lange periode van zijn leven heeft gewoond. Toch geeft zijn zelfbenoemde titel 'Desiderius Erasmus van Roterodamus' genoeg aanleiding om ervan uit te gaan dat Erasmus wel trots op zijn afkomst is; een trots die ik met hem deel.

Als grote liefhebber van geschiedenis, ethiek en Rotterdam ben ik al sinds mijn middelbare schooltijd geïnteresseerd in Erasmus. Deze interesse is alleen maar gegroeid sinds ik vrijwillig gastvrouw ben bij de Erasmus Experience in de Centrale Bibliotheek van Rotterdam, waar bezoekers spelenderwijs zowel iets van Erasmus, als hun eigen mening kunnen opsteken. De bezoekers kunnen aan de hand van stellingen van Erasmus met elkaar discussiëren en, bij gebrek aan gesprekspartner, zelfs chatten met deze grote denker zelf. Niet vreemd dus dat ik tijdens een verloren uurtje in de bibliotheek, mijmerend over mijn masterscriptie, besloot mijn thesis te wijden aan Erasmus. Maar waarom koos ik voor de onderwerpen 'opvoeding van een vorst' en 'pacifisme'?

Deze keuze komt voort uit de overtuiging dat het reflecteren op geschiedenis een grote relevantie heeft. Ik denk dat we door het herinterpreteren van oude geschriften, in combinatie met het bestuderen van de tijd waarin ze geschreven zijn, veel kunnen leren om in het heden de toekomstige geschiedenis te gaan schrijven. Door triomfen en fouten te bestuderen uit het verleden, kunnen veel lessen gehaald worden om toe te passen in het heden, en zo de toekomst te vormen.

En wat is er in een tijd als de onze, waar door veel gewelddadige en conflictzoekende heersers de vraag naar wat een goede heerser is herrijst, actueler dan te onderzoeken wat een goede vorst nu precies is. Ik kan me niets interessanter bedenken dan de geschriften van Erasmus en tijdgenoot Machiavelli met betrekking tot deze onderwerpen te bestuderen en de discussie te heropenen over wat een goede heerser is en hoe hij zich zou moeten gedragen. Ik heb deze scriptie dan ook met groot plezier geschreven. Hopelijk is het leesplezier minstens zo groot.

Ruby Knipscheer, juli 2018, te Rotterdam

Afbeeldingenlijst

Afbeeldingen op titelpagina:

- Links: Portret van Erasmus gemaakt door Hans Holbein in 1530/1531. Het origineel bevindt zich in het David Owsley Museum van Art Ball State University.
- Rechts: Portret van Machiavelli gemaakt door Santi di Tito halverwege de 16^e eeuw. Het origineel bevindt zich in Palazzo Vecchio, Florence

Overige afbeeldingen:

1. p. 23: De eerste pagina van de brief van Erasmus aan Van Bergen (No 288, volgens nummering P. S. Allen), origineel gepubliceerd in *Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos et horum ad illum* door Froben in Bazel, augustus 1518. Het origineel is waarschijnlijk niet bewaard gebleven.
2. p. 46: De titelpagina van een zeldzame Duitse vertaling van *De Bello Turcis Inferendo* (*De Turkenkrijg*) uit 1540. Het origineel bevindt zich in de Centrale Bibliotheek Rotterdam (Ref: B.Er. I, 64 • Mynors 1532 • Göllner, Turcica, 369).
3. p. 52: De eerste pagina van brief (No 45, volgens nummering P. S. Allen) aan Gaguin uit 1495. Er bestaat geen handgeschreven origineel.

Lijst van afkortingen

DBI: Erasmus – *Dulce Bellum Inexpertis* (Oorlog is zoet voor hen die hem niet kennen)¹

IPC: Erasmus – *Institutio Principis Christiani* (De opvoeding van een Christenvorst)

LdZ: Erasmus – Lof der zothed (*Moriae encomium, sive Stultitiae laus*)

QP: Erasmus – *Querela Pacis* (De klacht van de vrede)

TK: Erasmus – De Turkenkrijg (*De Bello Turcis inferendo*)

D: Machiavelli – *Discorsi*

IP: Machiavelli – *Il principe* (De vorst)

Raadpleeg de literatuurlijst voor volledige bibliografische informatie

¹ In de literatuurlijst opgenomen als *Adagia*, aangezien DBI als essay deel uitmaakt van dit boek. In deze lijst is DBI apart aangeduid om in de tekst het onderscheid te kunnen maken tussen dit

Inleiding

Desiderius Erasmus (1466/1469-1536) heeft de meeste faam genoten om zijn werk *Lof der zothed*² (1511) en zijn vertaling van het Nieuwe Testament. Men vergeet echter vaak dat Erasmus ook een groot pleitbezorger van de vrede was (Van den Dungen, 2009, p. 411). Erasmus, eeuwig op zoek naar de essentie van de ware Christen, stelt zich op het standpunt dat een ware Christen nooit de wapens op zou pakken tegen een Christenbroeder. Een werk waarin hij uitgebreid op het belang van het vermijden van oorlog ingaat is *De opvoeding van een Christenvorst*³ (1516). 'Bij een oorlog kent echter al wat goed is zware verliezen en wordt het overspoeld door een vloedgolf van alle mogelijke rampen' (IPC, 2005, p. 248), schrijft Erasmus o.a. in dit werk. Daar een vorst niet gekozen wordt, maar geboren wordt via een bloedlijn, meent Erasmus te kunnen verdedigen dat een vorst in ieder geval gevormd moet worden door een goede Christeneducatie. En één van de belangrijkste onderdelen van deze educatie is het uiteenzetten van de nadelen van oorlog. Het is in het grootste belang van het land dat de heersende vorst er alles aan doet om een oorlog te vermijden, want geen voordeel kan opwegen tegen de vele nadelen en de grote ellende die een oorlog teweeg zal brengen.

Tijdgenoot Niccolò Machiavelli (1469-1527) bepleit in zijn bekendste werk *De vorst*⁴ (1533) een visie die niet verder verwijderd kan lijken te zijn van die van Erasmus. Opmerkelijk is dat beide denkers hun vorstentraktaat in dezelfde periode schreven. Alhoewel Machiavelli's boek pas in 1533 gepubliceerd was, schreef hij het al tussen 1513 en 1515 (Lindhardt, 2007, p. 9). Machiavelli zet in dit boek uiteen hoe een vorst een zo machtig mogelijke positie kan behouden. Eén van de belangrijkste eigenschappen van een vorst is het inboezemen van angst. De vorst moet een zo krachtig mogelijk leger onderhouden en heersen volgens het adagium 'de aanval is de beste verdediging'. Het is in het belang van de staat dat hij nooit aangevallen of veroverd wordt. Geweld en oorlog zijn bij Machiavelli, in tegenstelling tot Erasmus, wel degelijk essentiële componenten voor het zijn van een goede heerser.

Van oudsher was het de taak van de koning om het land te verdedigen tegen vijanden. De koning beschikte namelijk over het leger en de wapens. Edelmannen fungeerden als ridders in deze legers; slechts de adel kreeg een opleiding tot zwaardvechten etc. Het volk was dus afhankelijk van de adel voor bescherming. Ten gevolge bleef het volk de koning noodzakelijkerwijs trouw en had de koning een ontzagwekkende reputatie. Sinds de 14^e eeuw veranderde deze hiërarchie echter met de opkomst van buskruit. Iedereen kon met behulp van een lont buskruit afvuren. Zelfs boeren waren hiertoe in staat. Oorlog voeren vereiste niet langer opleiding of training, wat ervoor zorgde dat de adel haar aanzien verloor. Het volk was nu theoretisch in staat zichzelf te verdedigen, dus waar was de koning met zijn leger nu eigenlijk nog voor nodig?

Na deze ommekeer voelden de vorsten de druk om hun reputatie te heroveren. Oorlog voeren, land veroveren en veldslagen winnen werden nu een manier om de eer hoog te houden, roem te verkrijgen en hernieuwd ontzag te wekken bij het volk. De koning verlangde ernaar angst en ontzag in te boezemen bij het volk, zodat hij enerzijds zijn respect kon verdienen en anderzijds het volk kon afschrikken een opstand in gang te zetten.

² Origineel gepubliceerd als *Moriae encomium, sive Stultitiae laus*

³ Origineel gepubliceerd als *Institutio Principis Christiani*

⁴ Origineel gepubliceerd als *Il principe*

Deze wens van de koning wordt volledig onderschreven door Machiavelli. Hij geeft de vorst advies hoe een koning angst in kan boezemen bij het volk en het volk loyaal kan houden. Machiavelli tracht een vorst te assisteren zijn eer en roem te herwinnen. Het is volgens Machiavelli de taak van de koning om zijn land en volk te beschermen en dit is slechts mogelijk wanneer hij daadwerkelijk serieus genomen wordt als beschermer en gezien wordt als een machtige heerser. Een gevreesde koning, door binnen-en buitenland, is in het belang van het volk.

Onder meer om deze reden is Erasmus tegen het voeren van oorlog; de vorst voert slechts oorlog uit eigenbelang. Oorlog dient geen ander doel dan de reputatie van de vorst te versterken. Het volk moet beschermd worden en heeft daarom geen belang bij een alles verscheurende oorlog. De vorst moet het volk beschermen door het land zo welvarend mogelijk te houden en een oorlog komt dit doel niet ten goede.

Beide denkers bepleiten hun verschillende standpunten dus vanuit het belang van de staat. Mogelijkerwijs zijn veel van de verschillen in het denken van deze tijdgenoten te verklaren vanuit hun verschillende achtergronden. Hoofdstuk 1 zal daarom gewijd worden aan de historische context van deze twee denkers.

Deze thesis vergelijkt het denken van Erasmus en Machiavelli over het gedrag van een 'goede vorst', en het respectievelijk afkeuren en goedkeuren van het gebruik van geweld om goed te kunnen heersen. Een wijdverspreide opvatting is dat Erasmus te naïef zou zijn om een realistische politieke visie neer te zetten. Hij zou te veel dromen van een pacifistisch ideaalbeeld dat nooit haalbaar is. Machiavelli wordt daarentegen omschreven als een politiek realist; hij beschrijft de zaken zoals ze zijn en vindt daar passende maatregelen voor. Het doel van dit onderzoek is om een inschatting te maken of Erasmus inderdaad minder realistische ideeën naar voren brengt dan Machiavelli. Hierbij zal continu uitgegaan worden van de vraag of de bekende labels om beide denkers te omschrijven gepast waren. Is Erasmus' pacifisme werkelijk zo absoluut als vaak wordt voorgesteld? Om deze (voor)oordelen te kunnen wegen zal deze thesis opgedeeld worden in twee delen: 'Deel I: De Klassieke Interpretaties' en 'Deel II: De Alternatieve Interpretaties'. In het eerste deel, hoofdstuk 2 tot en met hoofdstuk 4, zullen de klassieke en bekende oordelen over Machiavelli en Erasmus besproken worden, waarin ze vaak gepresenteerd worden als tegenpolen. Deze interpretaties worden gemaakt op basis van de bekendere werken van de beide denkers, zoals *De vorst*, *Lof der zothed*, *De opvoeding van een Christenvorst* en de *Adagia*. Het tweede deel zal de eerdere oordelen aanvullen en bekritisieren door gebruik te maken van minder bekende werken van Machiavelli en Erasmus, zoals *Discorsi*, *De Turkenkrijg*, toneelstukken en persoonlijke brieven, en het aanhalen van minder bekende interpretaties van deze werken. Het deel van de alternatieve interpretaties zal niet alle standpunten uit de klassieke interpretaties trachten te weerleggen, maar zal laten zien dat er nog een andere, onbekendere, kant is aan de beide denkers, die de klassieke oordelen kan aanvullen. Na deze uiteenzetting van alternatieve interpretaties zal opnieuw de vraag gesteld worden of Machiavelli en Erasmus werkelijk zo veel van elkaar verschillen.

Het eerste hoofdstuk van deze thesis zal bestaan uit een schets van de historische context van beide denkers, waarbij uitvoerig aandacht besteed zal worden aan de persoonlijke geschiedenis van Erasmus en Machiavelli. Het tweede hoofdstuk zal volledig in het teken staan van Erasmus' gedachten omtrent de opvoeding van een Christenvorst en de afkeuring van oorlog, waarna het derde hoofdstuk de tegengestelde gedachten van Machiavelli zal weergeven. In hoofdstuk 4 zullen beide denkers met elkaar vergeleken worden, waarbij aandacht zal worden besteed aan bestaande

vergelijkingen en recepties van andere filosofen en historici over beide denkers. Hierna zal de vraag geopperd worden of deze oordelen niet slechts vooroordelen zijn. In hoofdstuk 5 zal onderzocht worden of Erasmus' pacifisme werkelijk zo absoluut is als vaak wordt voorgespiegeld en in hoofdstuk 6 zal de vraag centraal staan of Machiavelli niet moreler is in zijn denken dan hij in zijn schrijven uit. Tot slot zal in de conclusie de vraag aan de orde komen of beide denkers werkelijk zo veel van elkaar verschillen als vaak wordt weergegeven en wordt daaruit volgend een nieuw antwoord geformuleerd op de vraag of één van de denkers inderdaad een realistischere, beter gegronde en dus vruchtbaardere, politieke visie had dan de ander in de context van hun eigen tijd.

Voordat het eerste hoofdstuk ingeleid wordt, graag nog een korte opmerking over het begrip 'pacifisme'. Er is veel onenigheid over het begrip 'pacifisme' en dat komt voornamelijk voort uit verschillende gehanteerde definities. In deze thesis zal de definitie van Teichman worden aangehouden, die pacifisme definieert als 'een aanduiding voor een verzameling van verschillende theorieën en overtuigingen die als gemeenschappelijke factor hebben dat ze tegen oorlog zijn' (Teichman, 1968, p. 2). Ze duidt dit ook aan als '*anti-war-ism*', oftewel het 'anti-oorlog zijn'. Volgens Teichman is het woord 'pacifisme' voor het eerst gebruikt in 1902 waar het uitgelegd werd als een synoniem voor '*anti-war-ism*' (Teichman, 1968, p. 1). Ze kiest er dus voor om de originele definitie aan te houden. Deze keuze wordt in deze thesis gehonoreerd.

Hoofdstuk 1: De historische context van Erasmus & Machiavelli

§1.1: De vroege jaren

Desiderius Erasmus wordt geboren in 1466 of 1469 te Rotterdam. Het geboortjaar is moeilijk te achterhalen, daar Erasmus geboren wordt uit een onwettige relatie; de geboorte werd geheim gehouden en dus niet geregistreerd (Huizinga, 2001, p. 25). Waarschijnlijk was Erasmus' vader een priester, die logischerwijs een celibatair leven had gezworen. Erasmus werd opgevoed door zijn jonge alleenstaande moeder tot aan haar dood. Hierna heeft hij zijn jeugd doorgebracht in een pleeggezin in Gouda (Huizinga, 2001, p. 26). Erasmus' voogden zorgden ervoor dat hij een zo goed mogelijke opleiding kon genieten.

Het tijdens de Middeleeuwen ontstane Heilige Roomse Rijk was een verbond tussen verschillende gebieden onder leiding van een Rooms-Duitse keizer. Het Rijk was echter zo groot (later ook wel het 'het Rijk waar de zon nooit onder gaat' genoemd) dat het niet mogelijk was voor de keizer om alleen te heersen (Middelhoff, 2000, p. 15). Het Rijk werd daarom in verschillende prinsdommen, hertogdommen, aartsbisdommen etc. opgedeeld. Dit zorgde er echter voor dat het Rijk steeds verder uit elkaar begon te vallen en verschillende culturen handhaafde.

Sinds 1438 werden de Rooms-Duitse keizers gekozen uit de Habsburgse koningen. De eerste Habsburgse keizer die Erasmus mee zou maken is Maximiliaan I. Maximiliaan trouwde met Maria van Bourgondië, waardoor de Noordelijke Nederlanden midden 15^e eeuw onder gezag stonden van de Bourgondiërs. Nederland was in die tijd dus vrij Frans georiënteerd (Huizinga, 2001, p. 24).

Keizer Maximiliaan I, Engelse koning Hendrik VIII en Franse koning Karel VIII waren af en aan in oorlog met elkaar, door hun grote expansiedrift. De heersers probeerden hun rijk uit te breiden en van elkaar stukken grondgebied te veroveren. Deze strijd hield aan toen Karel VIII werd opgevolgd door Frans I en Maximiliaan I werd opgevolgd door Karel V (Tracy, 1978, p. 54).

Italië stond sinds 1494 tot ver in de 16^e eeuw onder constante dreiging, omdat de eerdergenoemde monarchen delen van Italië onder hun grondgebied begeerden. Italië scheidde zich eerder namelijk af van het Rijk en deelde zichzelf op in verschillende stadstaten die geregeerd werden door verschillende rijke families (IP, 55). Zo regeerde De Medici familie lange tijd Florence, de geboortestad van Machiavelli. De stadstaten wilden echter onder het juk van de rijke families vandaan komen en probeerden onafhankelijke republieken te vormen. De paus kreeg inspraak in deze republikeinse staten bij het wegvallen van één heerser. Deze macht vond de Kerk aantrekkelijk en vandaar dat de Kerk deze opstanden begon te steunen (IP, 58). Italië werd dus niet alleen verscheurd door externe bedreigingen, maar ook door een continue interne strijd tussen republikeinen en de machthebbende families.

Machiavelli werd rond dezelfde tijd geboren als Erasmus, namelijk in 1469 in Florence, dat op dat moment onder het gezag stond van Lorenzo il Magnifico De Medici (Lindhardt, 2007, p. 24). In 1487 had Lorenzo met harde hand het tij van een oproer weten te keren en hij zou een absoluut heerser blijven tot zijn dood in 1492. Mede door zijn toedoen stond Florence in een evenwichtige relatie met Milaan, Venetië, Rome en Napels.

§1.2: Verdere ontwikkeling Erasmus

Erasmus heeft zijn jonge jaren doorgebracht in het gewest Holland. Holland was meer het centrum van handel dan een centrum voor kunst en wetenschap. Vandaar dat Erasmus in 1495 besloot te vertrekken naar Parijs om zich daar te wijden aan een universitaire studie theologie (Huizinga, 2001, p. 45). De Universiteit van Parijs was een hele strenge universiteit en Erasmus beklagde zich daar vaak over. Dit is mogelijk de aanleiding voor zijn vroege besluit om veel te reizen. Van 1499-1500 verbleef Erasmus in Engeland, waar hij bevriend werd met John Colet. Colet was zowel een theoloog, als deken van de St. Paul's Kerk in Londen (Huizinga, 2001, p. 51). De twee vonden dus al snel gemeenschappelijke interesses. Beiden waren geïnteresseerd in de oorsprong van de Bijbelteksten, die te vinden was in de geschriften uit de Oudheid. Colet inspireerde Erasmus om zowel een verzameld werk van de teksten van Hiëronymus te maken, als een Latijnse vertaling te maken vanuit de Griekse originele bronnen van het Nieuwe Testament (Huizinga, 2001, p. 105). Deze twee projecten zouden Erasmus' levensdoelen en meesterwerken worden, maar eerst was het noodzakelijk de Griekse taal nog beter te beheersen. Daarom wijdde Erasmus zich tijdens zijn vele reizen aan het bestuderen van Grieks.

Waarom deze interesse in een vertaling van het Nieuwe Testament? De Christelijke religie heeft altijd een grote rol gespeeld in Erasmus' opvoeding; van zijn vader die priester was tot zijn opleidingen in kerken, en zijn studie theologie. Erasmus was een diep religieus man, die het Christendom als de sleutel tot het zijn van een goed mens zag. De Christelijke leiders droegen deze boodschap echter steeds minder goed uit. Rituelen en de rijkdom van de kerk kregen meer aandacht dan individuele Bijbelstudie (Huizinga, 2001, p. 72). Erasmus vond dat de kerkelijke leiders het Christendom steeds meer verloochenden; ze waren meer geïnteresseerd in hun eigenbelang. Volgens Erasmus was het belangrijker om als individu zelf de Bijbel te bestuderen, zonder afgeleid te worden door kerkelijke pracht en praal. Hij verdacht de monniken er echter van onbewust vertaalfouten te hebben gemaakt tijdens het vertalen van de Bijbel. Er zat dus maar één ding op voor Erasmus, namelijk *ad fontes*, terug naar de bronnen, te gaan en het Nieuwe Testament opnieuw te vertalen (Huizinga, 2001, p. 137). Zijn kritiek op de kerk staat centraal in o.a. zijn bekendste werk *Lof der zotheid*. Erasmus' grootste wens was om de kerk te doen inzien dat ze intern hervormd moest worden; ze moest weer aandacht gaan besteden aan de kern van het Christendom: het zijn van een goed mens.

Tijdens zijn reizen verbleef hij o.a. in Italië, Zwitserland, Engeland en Frankrijk. In 1506 vertrekt Erasmus voor het eerst naar Italië, te weten Bologna. Vanuit Bologna brengt hij ook bezoeken aan Venetië (Huizinga, 2001, p. 87). Paus Julius II trekt echter tegen Bologna op, waardoor Erasmus genoodzaakt wordt naar Florence te gaan (Huizinga, 2001, p. 108). Paus Julius II, ook wel bekend als de oorlogspaus, probeerde niet alleen de Kerkelijke staat terug te krijgen, door o.a. te pogen aan de macht te komen in Italiaanse stadstaten, maar leidde ook onder valse voorwendselen kruistochten tegen de Turken. Dit was voor Erasmus de eerste aanleiding tot zijn hervormingswens; ware Christenen zouden nooit vrijwillig hun medemensen doden (Tracy, 1978, p. 113-114). Voor Erasmus was oorlog geen noodzakelijk element, noch van de goddelijke, noch van de natuurlijke orde (Van den Dungen, 2009, p. 413). Na de dood van Julius II verschijnt er een satire bestaande uit een dialoog tussen Julius en Petrus, waar Julius niet wordt toegelaten in de hemel. Er is alle aanleiding te denken dat Erasmus de auteur is van dit werk (Van den Dungen, 2009, p. 423).

Tijdgenoot Maarten Luther, die ook streed voor hervorming, botste regelmatig met Erasmus (Huizinga, 2001, p. 157). Luther achtte een radicale manier noodzakelijk om een hervorming tot stand te brengen. Hij had geen vertrouwen in een interne hervorming van de Kerk; er moest externe druk aan te pas komen. Als er geweld voor nodig was, moest dat maar zo zijn. Erasmus wilde absoluut geen gewelddadige hervorming in gang zetten, en wenste dat het Christendom zelf zou inzien dat de kerk van binnenuit hervormd moest worden. Wellicht kwam deze wens om geweld te vermijden voort uit de vele door oorlog teweeggebrachte ellende, die Erasmus tijdens zijn reizen tegenkwam.

Erasmus maakte de oorlogen vanuit verschillende perspectieven mee, doordat hij contact had met verschillende hoven tijdens zijn reizen. Zo had Erasmus contact zowel met Hendrik VIII als Frans I, en verbleef hij tussen 1493-1495, 1503-1504 en 1515-1517 regelmatig aan het Nederlandse hof (Tracy, 1978, p. 8). Erasmus krijgt zelfs opdracht om de jonge prins, en toekomstige keizer, Karel V te onderwijzen en van advies te voorzien. Erasmus schrijft daarom *Opvoeding van een Christenvorst*; een handboek voor prinsdom. Erasmus besteedt in dit werk grote aandacht aan het belang van het vermijden van oorlog. Dit zal uitvoerig worden besproken in het volgende hoofdstuk.

Jean le Sauvage was beschermheer, en later kanselier, van Karel V. Hij probeerde vrede te bewerkstelligen tussen Karel V en Engeland en Frankrijk. In Cambrais was een geplande conferentie tussen de vorsten en Sauvage had de wens daar te spreken over een vredesverdrag (Van Leeuwen, 2002, p. 8). Daarom liet hij Erasmus *De klacht van de vrede* (1518) schrijven (Tracy, 1978, p. 54-55). Dit mocht niet baten, want nadat Frans I opgepakt was door Spanjaarden (Spanje viel onder Karel V's rijk), sloot Frans I een bondgenootschap met Milaan, Venetië en Florence tegen Karel V. Engeland steunde dit bondgenootschap achter de schermen, maar heeft dit nooit officieel geuit (Thompson, 1965, p. 389). Erasmus heeft zich echter kort daarna afgezonderd van het hofleven, omdat hij een groot wantrouwen koesterde tegen de mensen die regeerden in Karels naam, waaronder Sauvage (Tracy, 1978, p. 69). Tracy is echter van oordeel dat het lastig is te achterhalen waar Erasmus precies zijn informatie vandaan haalde om bijvoorbeeld deze conclusie te trekken over Karels regeerperiode (Tracy, 1978, p. 96). Daarentegen verdedigt Erasmus zelf dat zijn interpretatie geen persoonlijke visie is, maar gevormd is naar aanleiding van gedeelde kennis van goed-geïnformeerde mensen (Tracy, 1978, p. 104). Uit meerdere brieven van Erasmus blijkt dat een groot wantrouwen jegens de regering van Karel heerste (Tracy, 1978, p. 105).

Na Erasmus' besluit zich af te zonderen van het hofleven van Karel V heeft hij zich volledig gestort op zijn zelf gestelde levensdoelen van de vertalingen van Hiëronymus en het Nieuwe Testament. Erasmus heeft lange tijd verkeerd in Bazel, waar hij in 1528 genoodzaakt wordt te vluchten wegens de Burgeroorlog (Huizinga, 2001, p. 197). Erasmus woont dan tijdelijk in Freiburg en krijgt de wens terug te gaan naar de Nederlanden. Deze kans heeft hij echter nooit meer gekregen. Hij trok in 1535 terug naar Bazel, waar hij in 1536 overleed.

§1.3 Verdere ontwikkeling Machiavelli

Waar Erasmus onderzocht hoe men een goed Christen, en dus een goed mens, kon zijn en op basis daarvan beschreef wat de karaktereigenschappen van een goede vorst moesten zijn, was Machiavelli historicus. Hij keek dus niet naar hoe de dingen zouden moeten zijn, maar hoe de dingen waren en waren geweest. Op basis van de geschiedenis probeerde hij een blauwdruk te vormen voor een goed staatsbestuur in het heden (IP, p.

1). Huizinga is van oordeel dat Erasmus een moralist is, terwijl Machiavelli schrijft over het politieke gebied, waar geen ruimte is voor moraliteit (Huizinga, 2001, p. 116). Machiavelli en Erasmus hadden dus niet alleen geografisch gezien andere vertrekpunten, maar ook gezien vanuit discipline.

Florence verkeerde in een strenge, maar stabiele staat onder leiding van Lorenzo il Magnifico. Zijn broer en opvolger smeedde echter met geld en richte Florence te gronde. Hij werd dan ook snel vervangen door Savonarola, een monnik die regeerde als dictator (Lindhardt, 2007, p. 26). Savonarola creëerde een theocratie: alle goddelijke geboden moesten precies opgevolgd worden. Machiavelli noemde hem een gevaarlijke tiran, die van persoonlijkheid kon wisselen wanneer hij wilde. Savonarola wist met mooie woorden het volk te overtuigen van zijn visie. De paus zette hem dan ook in 1498 aan de kant en nam het gezag over. Machiavelli vond het vreselijk dat politiek en godsdienst werden vermengd; dat waren twee gebieden die ver van elkaar gescheiden hoorden te blijven. Religie ging over het morele, staatsbestuur over het politieke en die twee gebieden hoefden niet in elkaar op te gaan. Ze konden niet eens mengen, want, zoals in *De vorst* uitgebreid uiteengezet wordt, is een goede vorst iets anders dan een goed mens (zie hoofdstuk 3).

In 1498 wordt Machiavelli benoemd tot Secretaris van de Tweede Kanselarij van Florence. Dit maakte mogelijk dat hij, net als Erasmus, veel kon reizen. Hij moest namelijk met Italiaanse en Europese regeringen onderhandelen. Zijn doel was om Florence een zo gunstig mogelijke positie te geven; een positie waarin ze niet langer slachtoffer was van de vele veroveringen. Machiavelli is tevreden met deze gelegenheid om enige inspraak te hebben in het staatsbestuur (Lindhardt, 2007, p. 26). Machiavelli was namelijk niet alleen historicus, maar bestudeerde ook de actuele staatsmachten. Zijn vele reizen inspireerden hem om verslagen te schrijven over staatsbesturen. Hij heeft o.a. veel analyses geschreven over Duitsland en Frankrijk. Frankrijk was volgens hem een voorbeeld van een land met een goed georganiseerde staatsmacht, maar met een zwak leger (Lindhardt, 2007, p. 32). Een goede staat zou beide moeten hebben (IP, zie hoofdstuk 3).

Ook schreef Machiavelli veel over Cesare Borgia, een heerser van grote delen in midden-Italië. Machiavelli was onder de indruk van deze heerser. Hij was daadkrachtig, effectief en had vaak geluk. Daarnaast beschikte hij over een goed leger en was hij overal op voorbereid (Lindhardt, 2007, p. 28). Later pleegde Cesare Borgia grote wandaden en bleek hij een grote schurk. Machiavelli hield zijn mening hierover echter buiten zijn geschriften; het was zijn taak om te beschrijven wat er gebeurde, en zijn oordeel maakte daar geen noodzakelijk onderdeel van uit.

Florence was in een eindeloze oorlog met Pisa verzeild geraakt. Florence had zelf te weinig legertroepen en gebruikte huurlegers. Dit was één van de grote zwakten van Florence, wat ervoor zorgde dat ze vaak het onderspit delfde. Machiavelli zal hierom vaak de zwakte van huurlegers noemen in zijn geschriften, zowel in *De vorst*, als in *Discorsi* (zie hoofdstuk 3).

Toen de gewesten van de Nederlanden steeds zelfstandiger werden, ontstond het probleem van militaire autoriteit, wat een schemergebied vormde tussen de onafhankelijkheid van de steden en de staat. Was de legermacht in handen van elke stad, elk gewest of van de staat? Ook waren de legermachten oneerlijk verdeeld over steden en gewesten, waardoor sommige gewesten te weinig bescherming genoten. Er werden veel huurlegers ingezet. De autoriteit van de prinsen (stadhouders) groeide, omdat zij de legers in handen hadden en de stadslegers niet groot genoeg waren om voor zichzelf te zorgen. Machiavelli schreef toen ook een voorstel aan de Nederlanden om de stadslegers

aan te sterken, zodat de regionale onafhankelijkheid gewaarborgd kon worden (Tracy, 1978, p. 72). Hier laat Machiavelli wederom blijken dat hij in huurlegers een groot onheil ziet.

In 1512 heroverde de Medici familie Florence. Deze machtsgreep had ten gevolge dat Machiavelli werd ontslagen als Secretaris. De Medici leden vonden dat Machiavelli te veel verankerd was in de 'oude' manier van besturen; ze konden hem niet gebruiken voor hun progressieve ideeën (Lindhardt, 2007, p. 40). Hij was te veel bezig geweest met zijn ideaal van een vrij Florence. Hiermee had Machiavelli veroveringen willen tegenhouden; een verovering die de Medici familie behartigde. Voor een 'vrij' Florence was geen plaats nu de Medici familie aan de macht stond. Toen de Medici familie een lijst onder ogen kreeg met samenzweerders waar Machiavelli's naam op stond, werd hij zelfs gevangengenomen. Machiavelli werd een aantal weken gemarteld. De Medici konden echter geen belastend bewijs vinden en verbanden Machiavelli uit Florence. Tijdens zijn banning schreef Machiavelli *De vorst*, een beschrijving van de ideale, absolute, heerschappij. Volgens Lindhardt schreef Machiavelli dit om terug in de gunst te komen bij de Medici. Dit heeft echter niet mogen baten.

§1.4: Populariteit oorlogswerken

Machiavelli's werk genoot gedurende zijn leven enige bekendheid, daar hij beschrijvingen gaf van actuele staatsbesturen. Erasmus' werken over oorlog, daarentegen, hebben nooit eenzelfde populariteit gekregen. Zijn essay *Dulce Bellum Inexpertis*, vertaald als 'Oorlog is zoet voor hen die hem niet kennen', werd pas populair in de 17e eeuw, tijdens de 30-jarige oorlog. Een nieuwe vertaling van dit essay kwam in 1794, waardoor Erasmus' essay hernieuwde interesse kreeg tijdens de 19e eeuw (Van den Dungen, 2009, p. 417).

Volgens Huizinga was Erasmus te zeer in beslag genomen door zijn levenslange projecten, te weten de vertalingen van de geschriften van Hiëronymus en het Nieuwe Testament, om veel aandacht te kunnen besteden aan de praktische kennis van bijvoorbeeld staatsbesturen. Zijn anti-oorlogsessays hebben in de kern revolutionaire potentie, maar Erasmus stond daar toentertijd niet bij stil, en besteedde er te weinig aandacht aan om deze revolutionaire potentie waar te maken (Huizinga, 2001, p. 172).

Tot op heden zijn Erasmus anti-oorlogsessays een stuk minder bekend dan bijvoorbeeld *Lof der zotheid* of de vertaling van het Nieuwe Testament. Hoog tijd om ze nu eens onder de loep te nemen.

Deel I: De Klassieke Interpretaties

Hoofdstuk 2: Erasmus' pacifisme

§2.1: De ideale vorst

'De beste kunsten zijn altijd het moeilijkst; er bestaat echter niets dat even mooi of lastig is als de kunst van goed regeren. Waarom geloven we dat hiervoor geen enkele opleiding vereist is, dat louter afkomst volstaat?' (IPC, 142)

Erasmus begint *De opvoeding van een Christenvorst* met uiteen te zetten waarom een speciale opleiding voor een vorst zo belangrijk is. Hij stelt zich op het standpunt dat een vorst de belangrijkste functie van een samenleving vervult; toch is het zelden zo dat het volk zelf zijn vorst mag kiezen. Vaak komt de vorst voort uit een bepaalde bloedlijn. Dit betekent dat de meest bekwame persoon voor de functie niet per se de functie zal vervullen. Erasmus geeft als voorbeeld dat iedereen die een koets wil besturen, hiervoor een opleiding moet volgen. Men zet immers zijn leven op het spel wanneer men bij iemand in een koets stapt. Een vorst heeft de levens van het hele land op zijn geweten; en toch mag elke idioot die per toeval met het goede bloed geboren wordt plaats nemen op de troon (Erasmus, 2001, p. 58). De enige manier waarop men nog enige invloed op de bekwaamheid van de vorst kan uitoefenen is zorgen dat hij een zo goed mogelijke opleiding geniet om zijn ambt te kunnen vervullen. Wat met het stemrecht verloren gaat, dient gecompenseerd te worden met een zorgvuldige opleiding (IPC, 141).

Belangrijk om tijdens deze uiteenzetting constant in het achterhoofd te houden, is dat Erasmus ervan overtuigd was dat de vorst een spiegel vormde voor het volk. De vorst moest het perfecte voorbeeld zijn van een goed mens en het volk zou dat gedrag dan overnemen. Daarnaast stond de vorst ook als voorbeeld voor andere vorsten. Erasmus had dus grote hoop dat als de vorst een goed mens zou zijn, hij zijn onderdanen, en medevorsten, hierin kon inspireren (De Bom, 2016, p. 360).

Voor Erasmus staat een goed mens synoniem aan een goed Christen. Daarom moet de best mogelijke vorst ook een zo goed mogelijk Christen zijn. Een goede vorst moet deugdzaam zijn, en daarom alle lessen van Christus voorgeschoteld krijgen (IPC, 148). Deugden die centraal moeten staan in de opvoeding zijn o.a. gematigdheid, rechtschapenheid, zelfbeheersing (IPC, 151), mildheid, vriendelijkheid, onpartijdigheid, hoffelijkheid en gulheid (IPC, 210). De pupil, m.a.w. de aankomend vorst, moet de deugd leren waarderen en koesteren als was het zijn kostbaarste bezit. Dientengevolge wordt schandelijk gedrag verworpen; de vorst zou ervoor moeten terugdeinzen als voor iets heel ellendig (IPC, 149).

Erasmus is van oordeel dat de deugden het best al vroeg geleerd kunnen worden, door middel van verhalen en fabels. Zo leert de prins welke eigenschappen hem in problemen zullen brengen en welke eigenschappen hem bewonderenswaardig zullen maken. Hij leert dan ook helden kennen die hij tot zijn voorbeeld zal nemen (IPC, 145).

'Telkens als een prins een boek ter hand neemt moet hij dit niet doen met de bedoeling zich eens goed te amuseren, maar om een beter mens te worden. Wie er met zijn hele hart naar streeft (...), zal gemakkelijk ontdekken hoe dat kan' (IPC, 205).

Erasmus benadrukt het belang van fictie; in de werkelijke geschiedenis hebben koningen zich namelijk vaak misdragen en hadden ze vaak verkeerde motivaties om te handelen. Dit zou slechts een verkeerd voorbeeld geven aan de prins. De verhalen zijn vaak veel te gewelddadig. De prins moet leren dat militaire glorie nooit verheerlijkt mag

worden (Tracy, 1978, p. 37). Wijs regeren brengt altijd meer glorie dan militaire ondernemingen en veroveringen (Tracy, 1978, p. 62).

Behalve deugdzaamheid is wijsheid dus een onmiskenbare eigenschap van een vorst. Erasmus noemt Plato om het belang van deze eigenschap aan te duiden. Volgens Plato kan alleen een filosoof een goede vorst zijn:

‘Iemand die zonder acht te slaan op de schijnwerelden onverschrokken het pad van het ware goede uitkiest en volgt. De woorden verschillen, maar in feite is een filosoof precies hetzelfde als een Christen’ (IPC, 150).

Uit dit citaat valt wederom af te leiden dat Erasmus het zijn van een goede Christen als basis neemt voor zijn hele visie op het zijn van een goede vorst.

Erasmus stelt zich op het standpunt dat een vorst pas kan heersen wanneer hij beheerst wordt door de rede; in alle omstandigheden moet hij met gezond verstand een evenwichtig oordeel vellen, zonder zich te laten leiden door eigen verlangens (IPC, 191).

Behalve dat Erasmus een goede vorst regelmatig vergelijkt met Christus, vergelijkt hij zelfs meerdere malen een goede vorst met God. Zo schrijft hij dat een weldoend vorst, evenals God, het toppunt moet zijn van goedheid en macht. Goedheid maakt namelijk dat de vorst iedereen van dienst wil zijn, en macht stelt hem in staat dit werkelijk te doen (IPC, 159). Erasmus is echter van oordeel dat deze macht ook een nadelige werking kan hebben. Een goed mens is iemand bij wie het hele volk baat heeft, terwijl een slecht mens iedereen zal meeslepen in de afgrond (IPC, 141). De vorst moet dus gedurende zijn hele regeerperiode opletten dat hij geen verkeerde weg inslaat, want wanneer hij een fout zal maken, zal dat gevolgen hebben voor het hele volk (IPC, 158).

Het is dus van levensbelang dat een vorst altijd in het belang van het land regeert. Doet hij dit niet, dan zal hij het land de verdoemenis in helpen, en dientengevolge zichzelf. ‘Een tiran heeft als doel altijd zijn grillen te volgen; een koning daarentegen kijkt naar wat rechtvaardig en eerlijk is’ (IPC, 164). Het is in het belang van het hele land dat de vorst niet alleen zijn eigenbelang opzij zet, maar ook leert zichzelf te beheersen en altijd beslissingen neemt op basis van wijsheid en rechtvaardigheid. De strafmaat hoeft ook niet hoog te zijn; het is belangrijk dat een vorst straft met tegenzin, maar er niet voor terugdeinst wanneer het noodzakelijk is (IPC, 212). Men moet de mens dwingen de wet te eerbiedigen; niet met dreigementen en straffen, maar met beloningen (IPC, 223). De vorst moet een soort milde vader zijn, waarbij het hele volk fungeert als zijn kinderen (IPC, 162). Hiermee onderscheidt een goede vorst zich van een tiran, die niet commandeert wat in het belang is voor het land, maar alles commandeert wat door zijn hoofd schiet (IPC, 176). Een tiran wil gevreesd worden, maar een goede koning alleen maar geliefd (IPC, 165). Een vorst moet zich realiseren dat een volk genegenheid nodig heeft (IPC, 181). Zolang de vorst regeert in het belang van het land, maakt hij zichzelf geliefd, en zo ook machtiger, want hij loopt niet het risico dat hij afgezet wordt vanwege ongenoegen. Een oorzaak van ongenoegen kan bijvoorbeeld het innen van belastingen zijn; om een revolutie te vermijden moet een vorst proberen zo min mogelijk belasting te innen (IPC, 215).

‘De mensen zullen voor niemand méér bereid zijn hun rijkdom tevoorschijn te halen dan voor de man van wie ze weten dat hij die in het belang van de staat zal aanwenden en met interest zal terugbetalen’ (IPC, 182).

Maar ook de vorst moet vervuld zijn van vaderlandsliefde. Alleen een vorst die oprecht van zijn vaderland, en zijn volk houdt, zal het gemakkelijk afgaan te handelen in het staatsbelang (IPC, 188).

Om genegenheid te ontvangen, is het volgens Erasmus daarnaast van belang, dat de vorst zorgt dat de kloof tussen arm en rijk niet te groot wordt. Hij zou moeten proberen een systeem te ontwikkelen dat ervoor zorgt dat de rijkdom niet in handen komt van een bepaalde groep mensen (IPC, 217). Dit is ook een manier om misdaad, zoals diefstal, tegen te gaan. Een andere oorzaak van misdaad is dat mensen zich vervelen. Erasmus vindt het beter om misdaad te voorkomen, dan te straffen. Hij verdedigt dat misdaad vaak voortkomt uit een verkeerd ingeschatte situatie; ook het volk moet dus zo goed mogelijk opgevoed worden met deugdzame principes. Daarnaast moet het volk goed op de hoogte zijn van de wetten; de wetten moeten daarom zo makkelijk mogelijk worden geformuleerd (IPC, 234). Is dit niet voldoende, dan mag er in lichte mate gestraft worden. Staatsambtenaren moeten wijs en integer zijn, zodat ze goed oordelen over de gepleegde misdaad in zijn context. Als er echt geen andere mogelijkheid is, dan moet een misdadiger verbannen worden, zodat het kwaad zich niet verder verspreidt over het land. Als allerlaatste uitweg geeft Erasmus de doodsstraf (IPC, 224).

Maar om goed te kunnen oordelen, en werkelijk van zijn land te kunnen houden, is het van groot belang dat de vorst niet slechts in zijn ivoren toren blijft zitten. De vorst moet veel door zijn land trekken, met inwoners praten en op de hoogte zijn van de geschiedenis van zijn land. 'Niemand geneest een lichaam dat hem vreemd is; geen mens zal een stuk land dat hem niet vertrouwd is, op de juiste manier bebouwen' (IPC, 206). Een vorst moet meer aandacht besteden aan het goed regeren van het land dat hij heeft, dan aan de uitbreiding ervan (IPC, 216). 'Vorsten moeten tot een overeenkomst komen wie regeert over welke landen zonder het ooit te veroveren. Dan kan pas gefocust worden op de bloei van het eigen rijk' (QP, 69). Een vorst hoeft zich dan ook nooit te vervelen in vreedstijd. Er is altijd genoeg te doen. Een vorst kan steden verbeteren, ziekten bestrijden, armoede tegengaan en zijn volk bezoeken en onderwijzen, d.w.z. opvoeden (IPC, 245).

Maar vooral voor een jonge vorst zal het niet altijd gemakkelijk zijn om zijn eigenbelang opzij te zetten. Daarom raadt Erasmus de vorst aan om zichzelf te omringen met goede raadgevers en regelmatig hun gezelschap op te zoeken (IPC, 144). Dit moeten wel wijze en eerlijke raadgevers zijn, en geen vleiers, want mooi praterij brengt een vorst ten val (IPC, 194). Ook de ambtenaren moeten uitsluitend op deugdzaamheid gekozen worden; niet op het vermogen goed te kunnen lobbyen, of omdat de vorst de persoon vriendschappelijk bejegt. Volgens Erasmus moet een ambtsbekleider geen eigen profijt kunnen halen uit zijn positie, want zodra dat het geval is, is het risico groot dat hij hebzuchtig wordt (IPC, 237).

Ook verdedigt Erasmus dat een land nooit een conflict moet zoeken met andere landen. Erasmus is daarom geen voorstander van een huwelijk tussen twee verschillende nationaliteiten (IPC, 209). Door middel van huwelijken sluiten, of het sluiten van andere verdragen, is de kans groot dat er een aanleiding komt voor een conflict (IPC, 239). De andere kant van de medaille is dan dat een land moeilijk vriendschappelijke banden aan kan halen met andere landen en moeilijk bondgenoten kan werven. Dit kan weer problemen opleveren wanneer het land, buiten de keuze van de vorst om, toch in conflicten verzeild raakt. Het land moet zich dan alleen zien te redden tegenover de vijand en heeft weinig bondgenoten waarvan hij de hulp in kan roepen.

§2.2: Het vermijden van oorlog

‘Een vooruitziende koning moet altijd het soort glorie nastreven waar geen bloed aan kleeft en dat voor niemand onheil meebrengt. Hoe gunstig de afloop van een oorlog mag zijn, het geluk van de ene partij brengt altijd het ongeluk van de andere mee. Zelfs de overwinnaar treurt dikwijls om een zege die hem duur te staan kwam’ (IPC, 253).

Een oorlog moet ten alle tijden vermeden worden, want zij brengt de grootst mogelijke rampen voort. Een vorst, die zich als vader voor zijn volk opstelt, zal niets liever willen dan zijn volk ongedeerd te zien en in alle opzichten welvarend. Maar als hij zijn land betreft in een oorlog kan hij deze zaken niet garanderen. Hij wordt zelfs genoodzaakt jonge mannen aan de ergste gevaren bloot te stellen (IPC, 249). Een vorst zal geraakt worden door het idee, dat de ellende van oorlog zich botviert op de mensen die niets met de oorlog te maken hebben en deze ellende het minst verdienen (IPC, 253).

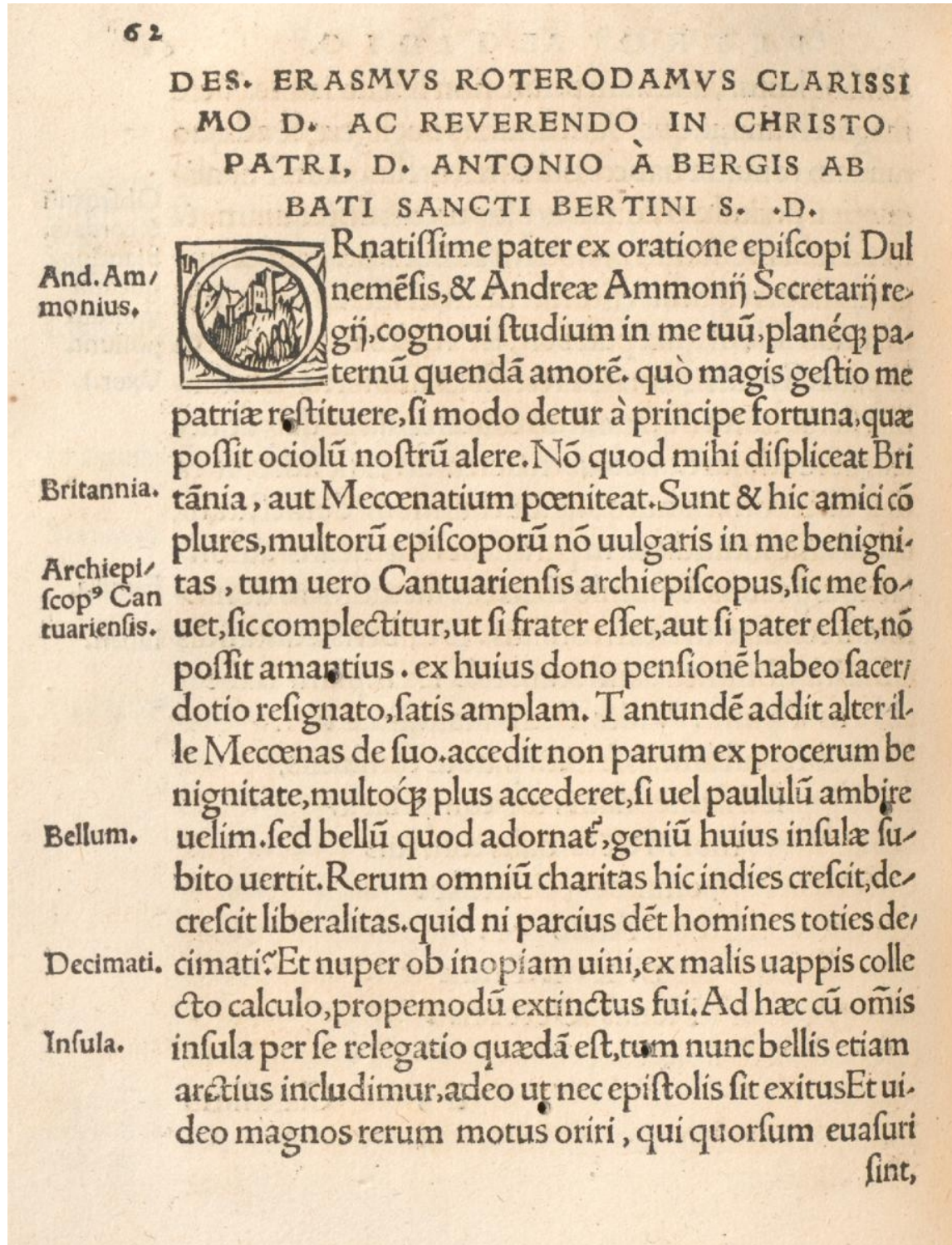
Erasmus denkt dat een oorlog vermeden kan worden wanneer een vorst toestemming moet vragen aan het volk, voordat hij overgaat tot oorlog (Tracy, 1978, p. 39). Hij laat hier dus zien hoe belangrijk hij het algemeen belang vindt, en hoe belangrijk hij de tevredenheid van het volk vindt. Dit toont wederom hoe belangrijk Erasmus het vindt om tirannie te vermijden. Een vorst dient alleen als beschermer van het volk. Toch pleitte Erasmus nooit voor een democratie in plaats van een monarchie; de monarch heerste namelijk in Gods plaats, zolang hij zich maar als een Christen gedroeg (Tracy, 1978, p. 36). En een noodzakelijk onderdeel daarvan is om oorlog zo veel mogelijk te vermijden, en het volk nooit op het spel te zetten voor persoonlijke glorie. Het veroveren van meer territorium kan nooit in het belang van het volk zijn (Tracy, 1978, p. 90). ‘Wie onder zijn volk een waarlijk vorst wil zijn’, schrijft Erasmus in *De klacht van de vrede*, ‘moet hun dienaar zijn, heeft Christus geleerd’ (QP, 39).

Erasmus gaat zelfs zo ver om te stellen dat een onrechtvaardige vrede altijd beter is dan het voeren van een rechtvaardige oorlog. Tracy meent te kunnen verdedigen dat achter deze stelling een kritiek op Maximiliaan schuilt (Tracy, 1978, p. 20). Hij voerde namelijk oorlog met Frankrijk, terwijl het volk onderdrukt werd door zijn Duitse soldaten.

De eerste keer dat Erasmus protesteert tegen oorlogen zou zijn geweest op 14 maart 1514 in een brief aan Anton van Bergen (zie afbeelding 1), abt van St. Berten (Van Leeuwen, 2002, p. 7). Engeland en Frankrijk hadden vrede gesloten begin 1515, maar in de lente van 1514 leek het erop dat Hendrik VIII de oorlog tegen Frankrijk wilde hervatten. Erasmus was fel tegen deze hervatting. Erasmus is ervan overtuigd dat Maximiliaan I, Hendrik VIII & Karel VIII naar Van Bergen zouden luisteren, als hij zich negatief uitte ten aanzien van de op handen zijnde oorlog (Erasmus, 2004, p. 246). Uit deze brief blijkt o.a. dat Erasmus het niet langer naar zijn zin heeft in Engeland. Wegens de afgelopen en aankomende oorlogsomstandigheden, heerste er armoede in het land, wat Erasmus o.a. aan zijn gezondheid ging (Erasmus, 2004, p. 242). Erasmus wil graag geld om terug te kunnen keren naar zijn vaderland. Erasmus heeft vaak moeten vluchten voor oorlogen, o.a. in Italië (zie inleiding). Waarschijnlijk komt hier het oordeel vandaan dat een oorlog altijd in het nadeel is van het volk, en slechts in het voordeel van de persoonlijke glorie van de vorst.

‘En dit bederf van de zeden duurt nog jaren voort, ook nadat de oorlog al over is. Bereken eens de kosten die, ook als je wint, veel meer verlies voor je betekenen dan winst. Trouwens, hoe kun je het leven en het bloed van zoveel duizenden afwegen tegen welk rijk ook? (...) En als begeerte naar roem ons tot oorlog verleidt, wat is dat voor roem, die

zich vooral in misdaden toont? Als je al iets als roemvol wilt bestempelen, dan is het veel roemvoller steden te stichten dan te vernietigen. Nu bouwt het volk steden en onderhoudt ze, de domheid van de vorsten vernietigt ze. Als we op winst uit zijn: geen enkele oorlog verliep zo gelukkig dat hij niet meer kwaad dan goed bracht' (Erasmus, 2004, p. 243-244)

1. Afbeelding van de eerste pagina van de brief aan Van Bergen, origineel gepubliceerd in Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos et horum ad illum door Froben in Bazel, augustus 1518

De argumenten die in deze brief naar voren komen, zullen later door Erasmus worden uitgewerkt in *Oorlog is zoet voor hen die hem niet kennen*. De titel is een spreekwoord vertaald uit het Grieks. Erasmus schrijft in de inleiding van zijn *Adagia*, dat spreekwoorden een kern van waarheid moeten bevatten (Erasmus, 2001, p. 3). Waarom zouden ze anders in zoveel verschillende talen, culturen en tijden worden ontwikkeld en overgedragen? Hier lijkt hij dus al een waarheidsclaim te maken op de uitspraak *Oorlog is zoet voor hen die hem niet kennen*, en dientengevolge, op alles wat hij onder deze titel van het essay zal betogen.

Het essay wordt geopend door de stelling dat er niets slechter, desastreuzer, rampzaliger, onwaardiger aan elk aspect van het mens-zijn, christen-zijn, is dan oorlog (DBI, 319). Daarom verbaast het Erasmus zo dat er niets makkelijker wordt begonnen, en om de meest triviale redenen, dan oorlog. Niet alleen door heidenen of jonge onervaren mensen, maar zelfs door oude mensen, en prinsen, die al zo vaak de ellende van oorlog hebben meegemaakt en toch beter zouden moeten weten.

Een ander werk waar Erasmus zijn beklag doet over de oorlog, is *De klacht van de vrede*, geschreven vanuit de personificatie van vrede. In beide werken worden dezelfde argumenten aangedragen voor het vermijden van oorlog. Daarom worden nu de argumenten van Erasmus uiteengezet aan de hand van meerdere werken.

Eén van de redenen die Erasmus aandraagt voor de stelling dat oorlog onwaardig zou zijn voor de mens, is dat het onnatuurlijk is (DBI, 320). Het menselijk lichaam lijkt namelijk niet geschapen te zijn voor oorlog, maar eerder voor vriendschap (DBI, 319). Alle dieren hebben hulpmiddelen, zoals klauwen, tanden, hoorns of een afschrikwekkend uiterlijk. Mensen daarentegen zijn naakt geschapen, en daardoor een stuk zwakker dan dieren. Daarnaast zijn dieren al vanaf hun geboorte in staat zichzelf te verdedigen, terwijl mensen de eerste jaren van hun leven hulpeloos zijn en afhankelijk van hulp. Maar ook in zijn latere jaren, heeft de mens zijn soortgenoten nodig. De natuur heeft namelijk elk mens met andere gaven geschapen, en zo kan men elkaar aanvullen (QP, 23).

Daarnaast is de mens het enige wezen dat de gave van het woord geniet. En is het woord nu juist niet een vermogen waarmee een goede verstandhouding kan worden geschapen? Waardoor men makkelijk elkanders standpunt kan begrijpen, zonder direct tot de aanval over te gaan? In alle mensen is de kiem voor orde en deugd geplant (QP, 22).

Ondanks hun natuurlijke wapens leven dieren vaak in harmonie met hun eigen soort. Ze zijn slechts bewapend door de natuur om zichzelf en soortgenoten te beschermen tegen natuurlijke vijanden. Wanneer dieren met soortgenoten vechten is het altijd om een goede reden en wordt het gevecht altijd één-op-één beslecht. Mensen daarentegen, pakken wapens tegen elkaar op die afkomstig zijn van de duivel, om elkaar te verwoesten. Ze doen dit zelfs om triviale redenen, zoals jaloezie of liefde voor een vrouw. Deze oorlogen zijn altijd langdurig, en vele mensen die niets met het conflict van doen hebben worden er in mee gesleept (DBI, 323).

Erasmus zet een mogelijke geschiedenis van oorlogvoering uiteen. Hij verdedigt dat de eerste mensen alleen geweld gebruikten tegen grote beesten die een bedreiging vormden. De karkassen van de dieren werden nooit weggegooid, maar altijd nuttig gebruikt voor kleding of voedsel. Zodra de mens tot het inzicht kwam dat dieren handig waren om in de behoeften van mensen te voorzien, begon de mens ook kleine, niet gevaarlijke, dieren te doden. De behoefte om te doden werd zo gevoed en langzaamaan begon de mens ook zijn medemens te doden. Daarna werden groeperingen gevormd, zoals families en stammen, die via conflicten ten strijde trokken tegen andere

groeperingen. 'Met hele legers, zo graag wilde de mens bloed vergieten' (QP, 54). Het werd deugdzaam om de 'eigen mensen' te beschermen. Dit was o.a. de plicht van de leider, de koning. Het eigen volk moest beschermd worden tegen vijanden. Zijn leger, bestaande uit edelen, was het ook verplicht aan zijn land om hen die er zelf niet toe in staat waren te beschermen. Dit was eerzaam. Zo ontstond er een wapenwedloop, totdat vuurwapens uitgevonden werden. Met de komst van vuurwapens, kon een ieder die over zo'n wapen beschikte zichzelf beschermen. De adel was hier niet meer voor nodig. Nu wordt oorlog voeren niet meer uit noodzaak gedaan, maar omdat er genot in wordt gevonden. De koning zorgt er namelijk voor dat hij via oorlog en verovering zijn reputatie en roem blijft behouden. Oorlog begint een sport te worden; het wordt leuk gevonden. Zelfs soortgenoten gaan elkaar nu afslachten. Christenen trekken ten strijde tegen andere Christenen.

Dat is wat Erasmus nog het ergst vindt: Christenen horen deugdzaam te leven en zich niet bezig te houden met oorlog voeren; al helemaal niet tegen elkaar. Het wordt als schandelijk gezien wanneer broeders elkaar vermoorden, maar Christenen zijn nog hechter met elkaar verbonden dan met bloed; de wetten van Christus wegen immers zwaarder dan die van de natuur (DBI, 333).

Erasmus verdedigt dat zowel Christus, als God, de mens hebben willen behoeden van een oorlogszuchtig bestaan. De mens moest in vrede en harmonie leven. Vandaar dat God de mens het woord 'gezegend' heeft geschonken; zodat men tevreden kan zijn met het bestaan en niet hoeft te strijden om meer. Het lijkt echter of deze boodschap niet langer erkend wordt door de mens. Erasmus is van oordeel dat dit komt doordat het woord van Christus, m.a.w. de Bijbel, is vervormd. Het wordt anders voorgespiegeld door leiders, en zelfs filosofen. En het is niet makkelijk voor de mens om zijn eigen interpretatie uit de Bijbel te halen, omdat de mens al zo bevooroordeeld is opgevoed door die verkeerde lezingen (DBI, 336). Hier kan het verlangen van Erasmus uit afgeleid worden om het Nieuwe Testament opnieuw te vertalen, en het ware Christendom op de voorgrond te plaatsen.

Er zijn drie kwaliteiten die noodzakelijk zijn voor het zijn van een goede Christen, volgens Erasmus. Ten eerste onschuld, zodat men vrij is van alle ondeugden. Ten tweede liefdadigheid, zodat men goed doet voor zover men daar toe in staat is. Tot slot geduld, zodat men het slechte kan verdragen en kan proberen met het goede het slechte te verslaan. Als dit de drie kwaliteiten zijn die een goede Christen moet eren, hoe kan hij dan ooit oorlog voeren? Oorlog past in geen van deze kwaliteiten. Wanneer men stelt dat Christus zijn ware autoriteit is, dan moet men erkennen dat Christus de mens niets anders leert dan liefde en vrede. Laat men Christus dan eren, niet in zijn woorden, maar in zijn daden: elke vorm van oorlog vermijden (DBI, 252-253). Want volgens Erasmus kan de vrede niet zijn waar God niet woont, en kan God niet zijn waar de vrede niet heerst (QP, 34).

'Maar hoe onwaardig, of liever nog, hoe wonderbaarlijk', beklaagt de vrede zich via de pen van Erasmus, 'de natuur heeft een wezen, de mens, voortgebracht, met verstand begiftigd, die de goddelijke geest kan begrijpen; zij heeft hém alleen ontvankelijk gemaakt voor welwillendheid en eensgezindheid, en toch bij de wildste beesten, bij het stompzinigste vee, heb ik eerder een plaats dan bij de mensen!' (QP, 19).

Ook over de kerkelijke leiders laat Erasmus zich negatief uit. Vooral zij zouden de vrede moeten prediken. Een kerk is een plaats van vereniging, van aaneensluiting, terwijl oorlog scheiding bewerkstelligt (QP, 45). Hoe kunnen die twee ooit te verenigen zijn? Erasmus stelt zich op het standpunt dat de kerkelijke leiders uit naam van God

oproepen tot geweld: 'Wat kan religieuze huichelarij niet voor elkaar krijgen? Jeugd, onervarenheid, honger naar glorie, woede en natuurlijke menselijke aanleg slikken dit makkelijk. Mensen zijn makkelijk te bespelen'⁵ (Erasmus, 2001, p. 392). De kerkelijke leiders voeren vooral oorlogen tegen de Turken. Erasmus snapt de behoefte om iedereen tot een Christen te bekeren, dat is voor hem immers synoniem aan het zijn van een goed en deugdzaam mens, maar hij snapt niet hoe dat te bewerkstelligen valt door zich als een bruto te gedragen: 'Indien het onze wens is de Turken tot het Christelijke geloof te bekeren, laten wij dan eerst zelf Christenen zijn!' (QP, 85).

Tot slot draagt Erasmus het argument aan, dat er geen enkel voordeel te behalen valt door het voeren van oorlog. Hij verdedigt dat als een vorst dit niet inziet en niet in staat is zich te presenteren als een echte vorst, d.w.z. het belang van het volk boven zijn eigen verlangen om macht en aanzien te verkrijgen stelt, dat hij zich dan op zijn minst moet presenteren als een zakenman (DBI, 344). Een zakenman zal slechts veel kosten maken wanneer het is om meer verlies te voorkomen. Daarnaast bestaat het doel van de zakenman eruit om een zaak te beslechten met zo min mogelijk verlies. Een vorst zou zich nooit de kosten van een oorlog op de hals moeten halen, omdat het hem niet alleen veel geld kost, maar ook veel manschappen. Zijn rijk zal daarnaast verwoest worden. Het is dus altijd voordeliger om een conflict te beslechten zonder deze verliezen te nemen. Wanneer de ene vorst als een zakenman de balans opmaakt, zal hij inzien dat een onrechtvaardige vrede altijd meer winst oplevert dan een rechtvaardige oorlog (DBI, 345).

'Soms moet de vrede gekocht worden. Wanneer u namelijk uitrekent wat een oorlog verslindt en hoeveel burgers u van de ondergang kunt redden, zal de prijs toch niet te hoog schijnen, ook al moet u veel betalen, daar u – afgezien van het bloed van uw medeburgers – voor een oorlog veel meer had moeten besteden' (QP, 71).

Naast dat oorlog kosten met zich meebrengt, haalt hij het slechtste in de mens naar boven. Eerder schetste Erasmus dat de mens door het doden van dieren ook plezier ging krijgen in het doden van mensen. Nu vraagt hij zich af of het volk, wanneer het eenmaal gewend is te strijden tegen de vijand, in vredetijd in staat zou zijn de wapenen tegen de vorst op te pakken? Of tegen zijn landgenoot? Ook dit mogelijke gevolg zou de vorst dus in ogenschouw moeten nemen voor hij besluit over te gaan op oorlog. Voor hij het weet is zijn hele land, of heerschappij, geruïneerd (DBI, 351).

Het zijn vaak persoonlijke redenen, waarom een vorst besluit tot oorlog over te gaan. Maar is er ooit een werkelijk gerechtvaardigde reden? Ieder land is van oordeel dat hij in het gelijk staat en hij een werkelijke reden heeft om tot oorlog over te gaan, maar heeft niet elk land dat? Elk land is in de historie wel eens veroverd (DBI, 342). Op die manier bezien kan men wel oorlog blijven voeren.

Erasmus baseert zich vooral op Christelijke heersers, omdat hij zo teleurgesteld was in het gedrag van de Christelijke heersers van zijn tijd. Hij begreep niet hoe een ware Christen kon beslissen over te gaan op oorlog. Hij bekeek de zaken vaak in het algemeen en niet in een specifieke context (Huizinga, 2001, p. 173). Zijn teleurstelling blijkt uit het volgende citaat, wederom geschreven vanuit de personificatie van Vrede:

'Ik trek mij liever terug in de haven der vorsten als in een veilige haven. Hier zal, zo zei ik, de vrede toch zeker een plaats vinden, want de vorsten hebben meer inzicht dan de grote

⁵ Origineel: 'What can a pretense of religion not achieve? Youth, inexperience, thirst for glory, anger and natural human inclination swallow this whole. People are easily imposed upon'.

massa, daar zij zoveel als het verstand en de ogen van het volk zijn. (...) Maar wat een gruwel! Geen spoor van ware eendracht valt er bij hen op te maken. Gekunstelds en gehuichel is alles; door openlijke kruiperijen, door geheime intriges en naijver is alles bedorven. Ja zelfs (wat meer is): ik weet nu dat bij hén de zetel van de vrede niet is, omdat juist hier alle oorlogen hun oorsprong en kweekplaats vinden' (QP, 27).

§2.3: De soldaten

'Is niet de oorlog de bron van alle heldendaden en het veld van eer? En wat is er nou dwazer dan om willekeurige redenen zo'n strijd aan te gaan waar voor beide partijen altijd meer ellende dan goeds van komt? (...) In het algemeen wordt dit schitterend bedrijf toch verricht door klaplopers, pooiers, dieven, sluipmoordenaars, boeren, domkoppen, armoedzaaiers en dergelijk uitschot van de mensheid, niet door 's nachts door ploeterende filosofen' (LdZ, 31).

In verscheidene fictieve dialogen, gepubliceerd in de *Colloquia*, uit Erasmus zijn afkeer van het karakter van soldaten, en in het bijzonder dat van huursoldaten. 'Als je wilt zien hoe verschrikkelijk slecht oorlog is, kijk dan naar zijn soldaten', schrijft Erasmus (Erasmus, 1965, p. 12). Hij is van oordeel dat het woord 'soldaat' synoniem staat aan 'roekeloze, onzedelijke avonturier'.

In *Militaria* zijn de soldaten Hanno en Trasymachus met elkaar in gesprek. De eerste is een eervolle commandant, de laatste een moedige vechter, maar ook een opschepper. Trasymachus vertelt dat hij alleen meedeed aan de oorlogen om geld te verdienen; hieruit blijkt dat hij een huursoldaat is. Hij beschrijft dat zonden het enige zijn waar hij rijkdom in heeft verkregen en dat de oorlog iets duivels is (Erasmus, 1965, p. 13). Hanno beschuldigt hem ervan dat hij met een verkeerde intentie naar de oorlog is gegaan; Trasymachus deed het niet uit liefde voor zijn vaderland (Erasmus, 1965, p. 14). Trasymachus houdt daarentegen vol dat hij nergens spijt van heeft en dat hij zich nergens schuldig over voelt. De geestelijken zullen hem alles vergeven (Erasmus, 1965, p. 15). Hieruit blijkt dus niet alleen Erasmus' afkeer voor de intentie van huursoldaten, maar ook dat hij de geestelijkheid van huichelarij beticht. 'Zelfs als ik Christus hemzelf onthoofd had, zouden ze nog een manier vinden om mij schoon te wassen van mijn zonden' (Erasmus, 1965, p. 15).

In de dialoog *De Soldaat en de Carthusiaan* wordt een huursoldaat ook beticht van een ondeugdzaam leven. De soldaat trok ten strijde voor een land dat niet het zijne was, voor mensen die hij niet wilde beschermen, slechts zodat hij onbeschaamd kon gokken en zijn vrouw kon bedriegen. Er is niets heldhaftigs aan het leven van een huursoldaat (Erasmus, 1965, p. 131).

Waar komt die grote afkeer van soldaten vandaan? Welnu, ze lijken precies het tegenovergestelde van wat Erasmus zich voorstelt bij een goede Christen. Erasmus ziet het als vanzelfsprekend dat ieder mens een zo goed mogelijk mens probeert te zijn, en een goed mens staat voor Erasmus gelijk aan het zijn van een goede Christen. Christus heeft immers geleerd wat het is om goed te zijn. Ten gevolge, moet de vorst logischerwijs de beste Christen zijn van allemaal, want hij moet het goede voorbeeld geven aan het volk. Maar wat zijn nu precies die goede eigenschappen van een Christen? Eerder genoemd zijn o.a. de eigenschappen 'gematigdheid', 'rechtschapenheid', 'zelfbeheersing', 'mildheid' en 'vriendelijkheid' (zie §2.1). De eerder genoemde door Erasmus aangewezen kernkwaliteiten bestonden uit 'onschuld van ondeugden', 'liefdadigheid' en 'geduld om het slechte te verdragen en het slechte met het goede te kunnen bestrijden'. Hans Trapman beschrijft in *Erasmus van Rotterdam, een*

kennismaking als Christelijke kenmerken 'liefde', 'eenvoud', 'volharding' en 'zuiverheid' (2008, p. 50) en in de *Adagia* noemt Erasmus de waarden: 'wijsheid', 'zelfbeheersing' en 'rechtvaardigheid' (2001, p. 260).

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat Erasmus verdedigt dat een goed mens rechtvaardige oordelen moet vellen en daar naar moet handelen, een gematigd bestaan moet leven waarin de grootste zorg uitgaat naar eigen handelen en intenties in plaats van naar materiële behoeften, met een zelfbeheersing om niet te rieken naar lusten en ondeugden en met het bezit van een vriendelijk karakter dat zich inzet voor zijn medemensen.

Soldaten lijken niets van dit alles te zijn. Ten eerste, hebben niet alle soldaten goede intenties, zoals ook blijkt uit de gesprekken in de *Colloquia*. Huursoldaten voeren oorlog, niet om geliefden of waarden te beschermen, maar om grof geld te verdienen. Wat meteen leidt tot het tweede punt: gematigd zijn ze allerm minst. Uit *Colloquia* blijkt dat de meeste soldaten niet slechts hopen geld te verdienen, maar ook hopen te profiteren van de vele bordelen, drankfestijnen en gokspellen. Dit houdt verband met het derde punt: gebrek aan zelfbeheersing. Soldaten lijken hun dierlijke instincten en lusten te volgen, in plaats van hun redelijke vermogens. Vandaar ook dat Erasmus hen 'domkoppen' en alles behalve 'filosofen' noemt in het openingscitaat van deze paragraaf. En ten vierde, wat misschien nog wel het allerergste is, zijn soldaten er niet op gericht vriendelijk te zijn voor hun medemens. Ze beschermen wellicht wel een groot deel van hun medemensen, maar ze zijn er ook moedwillig op gericht het andere deel van de medemensen kwaad te doen. Dat is toch niet iets wat Christus de mensen heeft geleerd. Hij leerde de geslagen mens zijn andere wang toe te keren en riep nooit op tot geweld. En toch is geweld gebruiken de voornaamste taak van een soldaat.

De ware Christelijke soldaat, de *miles Christianus*, was een heel andere taak beschoren. Een levenstaak die Erasmus nobel op zich nam, waardoor hij zichzelf bestempelde als een de ultieme *miles Christianus*. Zijn taak is het hervers talen van de Bijbel, zodat alle corrupties uit eerdere vertalingen aan het licht gebracht werden en het woord van God in al zijn glorie werd hersteld (Jardine, 2015, p. 72-73). Men kan immers pas een goede Christen zijn, wanneer men alle principes en waarden van een Christen kent. En om deze kennis op te kunnen doen, moet de Bijbel vrij zijn van fouten en corrupties. Een goede Christen hoeft geen kennis te hebben van de juiste gebeden, of de regels van vasten, noch de sacramenten; de enige hoofdzaak is kennis hebben van de ethische geboden (Gelder, 1961, p. 141). De leerstellingen van Christus moeten gelezen worden in Zijn eigen woorden, zodat ze begrepen en nageleefd kunnen worden (Erasmus, 2018, p. 21). Tot Erasmus' verbazing, noemen veel mensen zich 'Christen', terwijl ze nooit de eigen woorden van Christus hebben gelezen. 'Wie de boeken van Plato niet heeft gelezen, is geen platonist, maar wie de Schrift van Christus niet heeft gelezen, is wel een Christen en zelfs een theoloog?', schrijft Erasmus geschokt in zijn inleiding tot zijn vertaling van het Nieuwe Testament (Erasmus, 2018, p. 28).

Doordat Erasmus het geloof redde door de ware Christelijke fundamente n centraal te stellen, in plaats van bijzaken als rituelen, en hij andere Christenen hielp deze fundamente n te leren kennen door een nieuwe Bijbelvertaling te maken, vond hij zichzelf een ware Christensoldaat. In tegenstelling tot de 'soldaten' die in naam van God en Christus hun medemensen afslachtten. De ware Christelijke ridder ging elke dag een ander gevecht aan: een persoonlijk gevecht. Elk individu moet elke dag weer opnieuw het gevecht aangaan tegen de kwade krachten in hemzelf; het gevecht om op het juiste pad te blijven. Christendom is een educatie om de wil van de mens te kunnen disciplineren het goede te blijven doen en de Christelijke waarden te blijven eren

(Gelder, 1961, p. 160). Want, stelt Erasmus zich op het standpunt, 'er is niets waartegen Christus zijn volgelingen niet beschermt met zijn leer' (Erasmus, 2018, p. 50). Christus vertelt zelfs hoe zijn volgelingen zich moeten gedragen tegen 'broeders door wie ze gekwetst zijn, hoe tegen zwakke mensen, hoe tegen heidenen, hoe tegen vijanden en vervolgers, hoe tegen slechte of goddeloze gezagsdragers'. Christus' teksten bevatten dus advies voor elke omstandigheid; adviezen die geacht werden nageleefd te worden, wilde men zichzelf een Christen, en dus een goed mens, noemen. Erasmus riep de Christenen op zich te verdiepen in deze belangrijke doctrine en hoopte deze leer nog beter tot zijn recht te laten komen via zijn eigen vertaling die de gemaakte corrupties probeerde recht te zetten.

'Laten wij dus allemaal hunkeren naar deze teksten met heel ons hart, deze teksten koesteren, deze teksten continu lezen, deze teksten zoenen, in deze teksten uiteindelijk sterven, ons naar deze teksten omvormen, want studies lopen uit op gewoontes' (Erasmus, 2018, p. 36).

Voor een man die gericht was op deugdzame intenties en daden in plaats van op afkomst en bloedlijn, is het niet vreemd dat Erasmus zich sterk uitsprak tegen soldaten, en de adel die hen ofwel steunde, ofwel aanvoerde, ofwel hen zijn wapenbroeders noemde. Het was in Erasmus' tijd vreemd en gewaagd om zo neer te kijken op de adel en zijn soldaten, daar de adelmannen juist in groot aanzien stonden omwille hun afkomst en rijke positie. Voor Erasmus telde macht, status en reputatie echter niet mee in het bepalen wie een goed mens was. Macht en status waren voor Erasmus totaal niet van belang. Hoe anders lijkt dat te zijn bij zijn tijdgenoot Machiavelli.

Hoofdstuk 3: De machtige amorele vorst van Machiavelli

‘Doordat mijn intentie eruit bestaat om iets te zeggen dat praktisch nut heeft voor mijn aandachtige lezer, heb ik besloten dat het gepaster is om de dingen te representeren zoals ze werkelijk zijn, in plaats van ze te presenteren zoals ze verbeeld worden. (...) De kloof tussen hoe men zou moeten leven en hoe men daadwerkelijk leeft is zo breed, dat een man die verwaarloosd wat daadwerkelijk gebeurt om te bekijken wat zou moeten gebeuren, zich eerder richting zelfvernietiging beweegt dan zelfbehoud’ (IP, 66).⁶

Zoals eerder gesteld, lijkt Machiavelli lijnrecht tegenover Erasmus te staan. Erasmus had als doel een Christenstaat vorm te geven, terwijl bij Machiavelli het uiteindelijke doel altijd macht is (Lindhardt, 2007, p. 23). Waar Erasmus de vorst moraliteit probeert bij te brengen vanuit een religieus standpunt, probeert Machiavelli alle opvattingen over moraliteit en religie uit de hoofden van de staatsmannen te verwijderen. Zulke opvattingen zouden volgens hem in strijd zijn met de machtsdynamieken tussen verschillende heersers; het betekende zwakte (Tracy, 1978, p. 3). Voor Machiavelli lag de basis voor het zijn van een goede vorst in ‘kracht’. Een goede vorst was een krachtige vorst die zijn volk kon beschermen tegen vijanden. Beter nog, hij moest de vijanden angst inboezemen zodat ze niet eens tot de aanval over durfden te gaan. Een vorst moest macht vertonen. En hoe kon dat beter dan het rijk zoveel mogelijk uitbreiden, door stukken land te veroveren? Een vorst hoort zo machtig te zijn, dat alle zwakkere grootmachten zich gewillig onderwerpen (IP, 11). Oorlog was volgens Machiavelli dus geen raar idee voor een eerbare prins; eerder een noodzakelijk onderdeel.

Mogelijk is de oorsprong van dit standpunt te vinden in alles wat Machiavelli had meegemaakt in zijn eigen Italië. Italië werd immers verscheurd door heersers die stukken land probeerden te veroveren. Het was Machiavelli’s wens dat Italië zich zou verenigen en één sterk land zou worden. Niet vreemd dus dat Machiavelli zich bedacht dat een goede vorst angst moest inboezemen en macht moest uitstralen, zodat het volk beschermd zou zijn tegen hebzuchtige vijanden. Machiavelli komt in zijn boeken dan ook vaak terug op omstandigheden en gebeurtenissen uit Italië.

Kortom, Machiavelli baseert zijn opvattingen op hoe de dingen werkelijk waren, in plaats van aandacht te besteden aan hoe het zou moeten zijn (Lindhardt, 2007, p. 22).

§3.1 Het recept voor het behouden van het veroverde Land

Machiavelli is van oordeel dat een goede heerser altijd een sterk leger moet bezitten. Niet alleen om angst in te boezemen en nieuwe stukken land te veroveren, maar vooral om het veroverde land te kunnen behouden. De vorst zou een aantal nederzettingen moeten creëren binnen zijn nieuwe rijk (IP, 10). Zijn leger moet voor het nieuwe volk goed te zien zijn.

Hoewel Machiavelli vaak zal terugkomen op het belang van een sterk leger, is er één ding nog belangrijker om te kunnen blijven heersen: de tevredenheid van het volk (IP, 7). Wanneer men als veroveraar een nieuw stuk land beheert, met daarin een nieuw en onbekend volk, is het belangrijk vooral niets te veranderen (IP, 9). De nieuwe vorst

⁶ Vrij vertaald van: *Since my intention is to say something that will prove of practical use to the inquirer, I have thought it proper to represent things as they are in truth, rather than as they are imagined. (...) The gulf between how one should live and how one does live is so wide that a man who neglects what is actually done for what should be done moves towards self-destruction rather than self-preservation.*

moet proberen de wetten en de hoogte van de belasting zoveel mogelijk hetzelfde te houden, zodat het volk beseft dat het er niet op achteruit gaat onder leiding van een nieuwe heerser.

Het is goed voor een heerser om zo veel mogelijk tijd door te brengen binnen zijn nieuw veroverde gebied. Dan merkt de heerser het meteen als er problemen spelen en kan hij deze direct proberen aan te pakken (IP, 8). Wanneer hij achteraf problemen moet oplossen zijn ze vaak al te diepgeworteld om nog in te kunnen grijpen. Daarnaast kan hij, wanneer hij in het rijk woont, ontevreden of bezorgd volk meteen gerust stellen en zodoende aan zijn reputatie werken. Het is ook belangrijk dat een vorst over voldoende inschattingsvermogen beschikt om deze problemen al van ver aan te zien komen en de problemen aanpakt voordat ze daadwerkelijk optreden. Wanneer ze zich manifesteren zijn de problemen namelijk al niet meer te genezen (IP, 12). Het is dus noodzakelijk dat een vorst altijd voorzichtig is en opmerkzaam.

Ook tijdens het bouwen van de nederzettingen voor zijn soldaten en zijn eigen verblijfplaats, moet de vorst zo weinig mogelijk oorspronkelijke burgers last bezorgen. Het kleine deel dat zijn woonplaats, of een deel van zijn woonplaats, hiervoor af zou moeten staan is te klein om effectief in opstand te komen (IP, 10). Het grootste gedeelte van het volk moet zo tevreden mogelijk gehouden worden. Wanneer het echt niet anders kan, moet de vorst ontevreden volk straffen. Dit moet wel op zo'n verpletterende manier gebeuren dat het volk óf niet langer in staat is, óf te bang is, om wraak te nemen op de vorst. Kleine straffen of kleine toegebrachte schade zullen nooit effectief zijn, omdat er dan een kans is dat de gedupeerden wrok blijven koesteren en op een onbewaakt ogenblik toeslaan. Deze kans moet dus geëlimineerd worden door het toebrengen van ernstige schade of strenge straffen. Machiavelli voegt eraan toe, dat dit soort geweld slechts één keer gebruikt zou moeten worden (IP, 40). De herinnering aan hoe het voelt zal dan langzaam wegzakken bij het volk, waardoor het geen wrok zal koesteren. Eén keer geweld toepassen moet voor altijd genoeg zijn, want tevredenheid moet de angst overwinnen, zodat het volk geen vijand vormt.

Uit deze passages blijkt dat Machiavelli de taak om een goede vorst te zijn ziet als een taak die ontwikkeld moet worden en waar daarom veel tijd in gestoken moet worden. Het is volgens hem belangrijk dat een vorst een goed overzicht houdt over zijn veroverde rijk en dat hij daar zelf ook vaak verblijft. Een rijk kan dus niet te groot zijn; dan zou het overzicht, en daarmee de macht, snel kwijtraken. Een vorst moet dus een goede balans zien te vinden tussen het rijk vergroten en genoeg nemen met de grootte van zijn rijk. Machiavelli schrijft dat veroveringsdrang een natuurlijke eigenschap is en dat een veroveraar veel lof verdient. Maar wanneer een vorst meer wilt veroveren zonder dat hij daartoe in staat is, dan verdient hij blaam voor zijn fouten.

§3.2 Het recept voor het behouden van de uitverkoren positie

Machiavelli stelt zich op het standpunt dat er naast erfopvolging en veroveringen nog een manier bestaat om als vorst aan de macht te komen, namelijk gekozen worden: constitutioneel prinsdom. Een vorst kan door twee groepen verkozen worden, namelijk door de adel of door het volk (IP, 40). Deze twee groepen proberen elkaar uit te sluiten. De adel kan iemand naar voren schuiven als nieuwe heerser, of het volk kan iemand tot heerser verkiezen (IP, 41). Wanneer het volk iemand verkiest, is deze heerser duurzamer dan wanneer de adel iemand kiest. Het volk is namelijk eerlijker en heeft betere intenties. De adel wil slechts iemand van zijn groep kiezen om het volk te kunnen

overheersen, terwijl het volk aan de macht wil komen om niet onderdrukt te worden (IP, 42).

Vanwege deze overheersingsdrang moet een vorst altijd oppassen voor de adel. Iedere edelman wil het liefst de macht voor zichzelf grijpen en is daarom niet te vertrouwen. Edellieden zijn alleen maar bezig met hun eigenbelang en zijn erg verraderlijk (IP, 43). De vorst kan daarom zelfs zijn ministers of adviseurs niet vertrouwen. Hij staat feitelijk helemaal alleen in zijn taak om te heersen.

Zoals eerder gesteld is het van noodzakelijk belang dat de vorst het volk tevreden houdt. Wanneer de heerser is gekozen door het volk heeft hij een makkelijke taak; het enige wat hij moet doen is zorgen dat hij het volk niet onderdrukt. Wanneer de heerser echter door de adel, tegen de zin van het volk in, is verkozen, moet hij veel moeite doen om het volk voor zich te winnen. Zolang hij het volk en zijn bezittingen beschermt zou dit moeten slagen.

De daden van een nieuw gekozen prins trekken veel meer de aandacht dan die van een prins die erfgenaam is. Wanneer die daden gekleurd worden door moed, trekken ze ook veel sneller bewonderaars aan dan de daden van koninklijk bloed. Dit komt doordat mensen sneller overdonderd zijn door daden uit het heden dan uit het verleden. Een erfgenaam is meestal alleen populair om de daden van zijn voorvaderen. Maar iemand die op dit moment goede daden verricht maakt veel meer indruk. Wanneer het volk besluit dat wat op dit moment gebeurt goed is, dat de heerser die zij op dit moment hebben bekwaam is, is het snel tevreden en zal het niet zoeken naar iets, of iemand, anders (IP, 103).

§3.3 Het recept voor het behouden van de macht

‘Een vorst die zijn macht versterkt via het volk, door tevredenheid in plaats van onderdrukking, een vorst die kan bevelen en moedig is, die niet wanhopig wordt in tegenspoed, die niet faalt in het nemen van voorzorgsmaatregelen, die door persoonlijke kwaliteiten en opgezette instituties bondgenoten verwerft, zo’n vorst zal nooit door het volk in de steek worden gelaten en zijn macht veilig hebben gesteld’ (IP, 44).⁷

Volgens Machiavelli kan het niet vaak genoeg benadrukt worden dat het in de gunst komen bij het volk één van de belangrijkste taken is om de macht veilig te stellen. Dit betekent niet dat een vorst zwak moet worden. Een goede vorst straalt macht uit, boezemt ontzag in en zorgt dat het volk tevreden is. Zo heeft het volk ten eerste geen reden om in opstand te komen, en ten tweede de moed niet.

Dat de vorst een sterke persoonlijkheid moet hebben, blijkt ook uit het feit dat Machiavelli erop hamert dat een vorst niet te snel mensen moet vertrouwen. Feitelijk kan hij alleen zichzelf vertrouwen. Een manier om te zorgen dat men als vorst niet verraden wordt, is te zorgen dat iedereen afhankelijk van hem en zijn autoriteit is (IP, 45). Vooral dienaren en ministers, die zich in de positie bevinden om hem af te zetten of te verraden. De ideale minister houdt zich met niets anders bezig dan met de zaken van de vorst. Het belang van de vorst is zijn belang. Om dit te bereiken moet een vorst proberen de minister zo veel mogelijk te laten zien hoe tevreden hij met hem is; de minister beseft dan hoe zeer hij afhankelijk is van de vorst en zal niets méér willen dan

⁷ Vrij vertaald van: *But if it is a prince who builds his power on the people, one who can command and is a man of courage, who does not despair in adversity, who does not fail to take precautions, and who wins general allegiance by his personal qualities and the institutions he establishes, he will never be let down by the people; and he will be found to established his power securely.*

hem behagen (IP, 100). Men moet dus voorzorgsmaatregelen nemen om zichzelf er van te kunnen verzekeren dat iedereen te zeer afhankelijk is om de vorst te verraden. In tijden van tegenspoed ziet men immers vaak pas wie men kan vertrouwen en dan is het al te laat (IP, 44).

Dit houdt ook in dat het volk altijd goed behandeld moet worden en tevreden moet blijven. Wanneer een vorst zijn volk namelijk nodig heeft in tijden van tegenspoed, is het heel lastig om een volk dat hem haat nog voor hem te kunnen winnen (D, 176). Een volk dat tevreden is zal veel sneller gemotiveerd worden zich in te zetten voor zijn vorst en land ten tijde van oorlog.

Maar ook ten tijde van oorlog is de voornaamste taak om het volk tevreden te houden. Dit doet de vorst door alle eigendommen te beschermen. 'Mochten eigendommen toch verloren gaan', stelt Machiavelli, 'inspireer de mensen dan om door te blijven zetten. Verzeker hen ervan dat de ellende maar van korte duur zal zijn en dat zij sterker uit de strijd zullen komen' (IP, 46).

Om het volk tevreden en tegelijkertijd onder de duim te houden, zijn goede wetten noodzakelijk, maar ook een goed leger. Goede wetten en een goed leger zijn de twee fundamenteën van een stabiele staat. Die twee zijn dan ook onlosmakelijk met elkaar verbonden, volgens Machiavelli (IP, 51). Hij geeft geen redenen waarom deze twee precies met elkaar verbonden zijn (waarschijnlijk omdat een goed leger nodig is om het volk af te schrikken van crimineel gedrag) en hij gaat verder ook niet in op het onderdeel 'goede wetten'. Hij wil zich voornamelijk focussen op het onderdeel van een 'goed leger'.

Er zijn twee mogelijke manieren om een leger samen te stellen: via eigen mensen of via huursoldaten. Machiavelli is zeer negatief over huursoldaten. Dit komt o.a. door zijn ervaringen met huursoldaten in Florence. Hij is dan ook van oordeel dat huursoldaten 'nutteloos' en 'gevaarlijk' zijn. Ze geven namelijk alleen om geld en zijn daarom loyaal aan de hoogste bidder. De vorst kan dus nooit verzekerd zijn van de loyaliteit van de huursoldaten; ze kunnen makkelijk omgekocht worden (IP, 53). 'Mensen vallen heel gemakkelijk te corrumperen en radicaal van houding te veranderen, hoe goed en hoe goed opgeleid ze ook zijn' (D, 206). Geld maakt niet dat soldaten bereid zijn om te sterven. Dat kan alleen een emotionele motivatie, zoals vaderlandsliefde.

Maar bondgenoten, soldaten van andere bevriende landen, zijn nog veel gevaarlijker. Bondgenoten staan geheel onder het gezag van een ander: een mogelijke toekomstige concurrent. Zodra de slag gewonnen is kunnen zij onder het bevel van iemand anders een nieuwe aanval uitvoeren; maar ditmaal op de voorheen bevriende vorst. Bij huursoldaten bestaat dit risico minder, omdat zij geen eenheid vormen en geen andere gezagvoerder hebben. Zij zijn nog deels afhankelijk van de vorst, bijvoorbeeld door de beloofde betaling (IP, 58). Machiavelli waarschuwt om nooit een bondgenootschap aan te gaan met een land dat machtiger is, omdat de kans dan bestaat dat dit land vervolgens een oorlog verklaart aan zijn bondgenoot die hij niet langer nodig heeft (IP, 97). Daarnaast gaat het ten koste van de eigen onderdanen. Bondgenoten moeten immers verwend worden, eer ze zichzelf willen opofferen om een ander land te verdedigen. Maar door het voeden van inwoners van grensgebieden, verwaarloost men de eigen inwoners, wat ten koste zal gaan van hun toewijding (D, 371). De toewijding van de eigen inwoners is nu juist zo belangrijk. Machiavelli vergelijkt het met een lichaam, waar de vitale organen en het hart weerbaar moeten zijn. Het lichaam kan makkelijk leven zonder zijn ledematen, terwijl een steek in het hart fataal kan zijn. Een vorst die echter zijn bondgenoten onderhoudt in plaats van zijn eigen

onderdanen, beschikt over een lichaam met een weerloos hart en gewapende handen en voeten (D, 371).

‘Aangezien men een oorlog wel kan beginnen, maar niet kan beëindigen wanneer men wil, moet een machthebber vóór hij een operatie begint zijn krachten inschatten en op grond daarvan zijn plan trekken. Maar laat hij wel zo verstandig zijn om zijn krachten niet verkeerd in te schatten; en dat laatste zal steeds het geval zijn als hij ze afmeet naar het geld dat hij heeft of naar de gesteldheid van het terrein of naar de sympathie die hij geniet bij zijn onderdanen, en ondertussen niet over een eigen leger beschikt’ (D, 293)

Een eigen leger, gevoed door vaderlandsliefde, is dus het sterkste en meest betrouwbare leger. ‘Hoe hemelsbreed het verschil is tussen een goed gemotiveerd leger dat vecht voor zijn eigen glorie, en een slecht gemotiveerd leger dat vecht om de eerbij van derden te bevredigen’ (D, 207). Moed is namelijk een emotie die niet op te roepen is, zolang men niet gemotiveerd wordt dat waarvan men houdt te beschermen. Ook geld kan hieraan niet bijdragen. ‘Goud is ontoereikend om goede soldaten te vinden, maar goede soldaten zijn meer dan toereikend om goud te vinden’, stelt Machiavelli.

Machiavelli hamert erop dat niet alleen een leger, maar ook een vorst bekwaam moet zijn; hij moet voldoende kennis en inschattingsvermogen bezitten. Een goed oordeelsvermogen is de beste verdediging. Voorzichtigheid bestaat eruit te kunnen inschatten wat de aard is van een bepaalde dreiging en in het kunnen accepteren van de minst slechte keuze. Daarnaast is kennis van actuele stand van zaken, karakter van vijandelijke heersers etc., nodig om een oorlog te kunnen winnen. Maar ook kennis over oorlog voeren in het algemeen. Machiavelli stelt zich daarom op het standpunt dat een vorst altijd te koop moet lopen met zijn kennis over oorlog voeren wanneer hij zich onder zijn soldaten begeeft; op deze manier zorgt hij ervoor dat de soldaten hem vertrouwen en volgen in de strijd (IP, 62).

Zelfs letterlijk volgen in de strijd, want: ‘Een vorst die wil vermijden dat hij zijn hele leven achterdochtig of ondankbaar moet zijn, moet persoonlijk de leiding van militaire operaties op zich nemen’ (D, 172). Wanneer de vorst namelijk aan het hoofd van een slagveld staat, is hij bij winst diegene die zegeviert. Alle roem en veroveringen zullen hem dan toekomen. Wanneer de vorst echter afwezig is, zal iemand anders met de eer gaan strijken. De vorst zal dan jaloers worden en het idee krijgen dat hij de ander de roem moet afnemen die hij zelf niet heeft kunnen verwerven (D, 172). Dit heeft ondankbaarheid en onredelijkheid als resultaat, wat de vorst en zijn populariteit niet ten goede komt. Daarom is het voor alle partijen beter als de vorst meteen de kans krijgt de roem te verwerven, door zijn leger voor te gaan in de strijd.

‘Een prins moet, daarom, geen ander doel hebben en zijn gedachten en aandacht op niets anders richten, dan de vaardigheid van oorlog voeren en de organisatie van oorlog. De kunst van oorlog voeren is alles dat verwacht wordt van een heerser; het is zo nuttig dat het naast het in staat stellen van troonopvolgers om hun heerschappij te handhaven, het vaak ook doodgewone burgers de kans geeft om te heersen’ (IP, 61).⁸

Daarnaast zijn er andere karaktereigenschappen die belangrijk zijn voor een goede vorst. Machiavelli waarschuwt de vorst vooral niet te deugdzzaam te zijn. Niet

⁸ Vrij vertaald van: *A prince, therefore, must have no other object or thought, nor acquire skill in anything, except war, its organization and its discipline. The art of war is all that is expected of a ruler; and it is so useful that besides enabling hereditary princes to maintain their rule it frequently enables ordinary citizens to become rulers.*

omdat dit geen goede eigenschap is, maar veeleer omdat de meeste vorsten niet deugdzaam zijn. De deugdzaame vorst zal dus al snel in de problemen komen in een wereld die bestaat uit ondeugdzaame vorsten (IP, 66). Uit ervaring zal al snel genoeg blijken dat handelingen die deugdzaam lijken, een vorst zullen ruïneren, terwijl handelingen die ondeugdzaam lijken de vorst welvaart en veiligheid zullen bezorgen.

Om deze stellingname verder toe te lichten neemt Machiavelli het voorbeeld van 'gulheid'. Het lijkt prachtig als een vorst de reputatie heeft om gul te zijn. Zodra de vorst deze reputatie verkrijgt, zal hij deze echter berouwen. Wanneer men als vorst namelijk gul wil zijn, moet men veel weggeven, aan elke onderdaan die het vraagt of nodig heeft. De bezittingen van een vorst zijn echter niet onuitputtelijk. Eerdaags zal de rijkdom op zijn eind komen en moet de vorst meer rijkdom verkrijgen om weer weg te kunnen geven. De enige manier waarop een vorst met spoed meer rijkdom kan verkrijgen is belastingen heffen. Het zal echter niet lang duren of het volk zal haatdragend worden. Dan lijkt de vorst niet meer gul. Volgens Machiavelli zijn er slechts twee mogelijke scenario's: of de vorst geeft alles weg, wat zijn ondergang zal worden, of de vorst gaat eigendommen van een ander weggeven, wat van hem een bedrieger maakt (IP, 67). In beide gevallen wordt de vorst dus ondeugdzaam terwijl hij de intentie had om deugdzaam te zijn.

Hetzelfde geldt voor medeleven. Het is een nobel streven als een vorst bekend wil staan om zijn mededogen. Van mededogen wordt echter snel misbruik gemaakt; de vorst wordt kwetsbaar voor verraad. Een vorst die zich echter zo nu en dan wreed opstelt, zal orde en gehoorzaamheid teweeg brengen (IP, 70). Mededogen zal kort liefde oproepen, maar liefde wordt gefundeerd door dankbaarheid. En mensen zijn verwend; ze zullen op den duur meer willen, waardoor de dankbaarheid vergeten wordt. Angst wordt echter gevoed door de dreiging van straffen, en is daarom een veel effectievere en duurzamere emotie (IP, 71). Men heeft lief wanneer het hen uitkomt, maar men is bang wanneer het de vorst uitkomt. Daarom is angst een emotie die een vorst kan controleren met dreigementen, maar liefde een emotie die de vorst nooit onder controle kan houden. Het is dus veiliger om gevreesd te worden, dan geliefd. Het enige wat van noodzakelijk belang is, is dat de vorst zorgt dat hij nooit gehaat wordt; dan is zijn positie immers niet langer veilig (IP, 73).

Ook heerst de overtuiging dat het bewonderenswaardig is voor een vorst om eerzaam te zijn: hij moet zijn woord nakomen en zijn overeenkomsten sluiten zonder stiekeme bijbedoelingen. Wanneer men echter kijkt naar hedendaagse gebeurtenissen, zijn alle prinsen die grootse dingen bereikt hebben diegenen die niet veel waarde hechtten aan hun beloften en die de eerbare mensen bedrogen hebben met hun sluwheid (IP, 73). Als alle mensen goed en deugdzaam waren, was dit een verkeerde houding voor een vorst. Het is echter gebleken dat mensen slechte en verdorven wezens zijn die nooit hun woord houden, ook niet tegen een vorst (IP, 74). Waarom zou een vorst dan wel zijn beloften nakomen tegen zulke schepsels?

Dat de vorst altijd berekend moet zijn op bedriegers, blijkt ook uit Machiavelli's uiteenzetting over de manier waarop een vorst moet vechten. Machiavelli verdedigt dat er twee manieren van vechten zijn: via de wet (de menselijke manier) en via lichamelijke kracht (de dierlijke manier). Een vorst moet bekend zijn met de beide manieren van vechten en moet op beide manieren van vechten bedacht zijn. Machiavelli is van oordeel dat de vorst zichzelf moet trainen in het zijn van een centaur: half man, half beest (IP, 73). Een vorst is dus gedwongen te weten hoe hij zich als een beest moet gedragen; maar welk dier kan hij het beste als voorbeeld nemen? Volgens Machiavelli moet hij leren van de leeuw en de vos. Een leeuw kan zich namelijk niet verdedigen

tegen vallen, terwijl een vos machteloos staat tegenover wolven. Wanneer een vorst een combinatie van beide dieren is, zal hij het machtigst zijn: de vorst moet een vos zijn om vallen te kunnen herkennen en een leeuw zijn om wolven af te kunnen schrikken (IP, 74). De wolven in dit verhaal zijn waarschijnlijk de verraders, zoals de mannen van adel of ministers die eigenlijk uit zijn op de positie van de vorst.

Dit betekent niet dat een vorst nooit meelevend, aardig en trouw aan zijn woord moet zijn. Een vorst moet deze eigenschappen zeker behartigen. Hij moet alleen nooit zijn oordeelsvermogen laten verslappen en zal het tegenovergestelde van deze deugden moeten zijn wanneer de situatie daarom vraagt. Het is daarom van het uiterste belang dat een vorst weet hoe hij zich als het tegengestelde moet gedragen en daar ook daadwerkelijk toe in staat is (IP, 75). 'De vorst moet niet afwijken van wat goed is, als dat mogelijk is, maar hij zou moeten weten hoe hij slecht moet zijn, wanneer dat noodzakelijk is' (IP, 76). De vorst moet zichzelf zo weten te presenteren dat niemand het in zijn hoofd durft te halen om hem te bedriegen (IP, 77).

Hoe de vorst zich presenteert weegt veel zwaarder dan hoe een vorst werkelijk is; er zijn maar weinig mensen die de vorst daadwerkelijk zullen ontmoeten. Zijn onderdanen zullen hem daarom beoordelen op zijn houding en zijn daden. En daden zullen hoofdzakelijk beoordeeld worden op het resultaat. Een vorst moet zich daarom ten doel stellen om meer land te veroveren en het rijk dat hij heeft te behouden. Dat resultaat is het enige wat voor het volk telt. Wanneer de inwoners kunnen blijven wonen waar ze wonen, met dezelfde welvaart, zijn zij tevreden (IP, 77). Dan zullen de middelen voor deze doelen altijd gerechtvaardigd worden door de onderdanen en zal de vorst altijd eerzaam lijken en lof toegezwaaid krijgen (IP, 76). Daarom mag de verdediging van het land zowel op vernederende wijze als op eervolle manier plaatsvinden, zolang het maar een effectieve wijze is. Waar het eigen land op het spel staat, mag geen ruimte zijn voor discussie of iets rechtvaardig of onrechtvaardig is, of menselijk of wreed (D, 514). Machiavelli lijkt dus te verdedigen dat een vorst een radicaal pragmatische houding moet hanteren: voor nut en maatschappelijk voordeel is alles toegestaan. Voor het belang van het land, voor het voortbestaan zelfs, mag alles opzij gezet worden en moet altijd gekozen worden voor de optie die dit kan bewerkstelligen.

Kortom er zijn twee grote bedreigingen voor een vorst: interne ongehoorzaamheid en externe agressie. Het resultaat van de eerste is het ontstaan van geheime samenzweringen. Om dit tegen te gaan kan de vorst slechts zorgen dat hij nooit gehaat wordt en dat zijn volk tevreden is. Een samenzweerder zal namelijk altijd denken dat hij met het bedreigen van de vorst veel mensen achter zich krijgt. Wanneer de vorst echter niet gehaat wordt zal de samenzweerder alleen maar bang zijn de woede van alle onderdanen over zich af te roepen; hij zal de vorst geen kwaad durven doen (IP, 80). Om de tweede dreiging tegen te gaan moet de vorst in het bezit zijn van een sterk en afschrikwekkend leger (IP, 78).

Machiavelli meent echter te kunnen verdedigen dat het geen kwaad kan om de bevolking zelf ook goed te bewapenen. Wanneer een vorst zijn onderdanen bewapent, spreekt daar vertrouwen uit. De mensen die eerst achterdochtig waren, worden dan loyaal. De mensen die al loyaal waren, voelen zich nu vereerd met de taak als beschermer te fungeren. De vorst bewapent dus eigenlijk zichzelf door zijn volk te bewapenen (IP, 89).

Hoe een vorst zijn voorkomen verder kan verbeteren, en dus zijn populariteit bij het volk kan vergroten, is door onpopulaire maatregelen zo te presenteren dat ze gunstig lijken. De maatregelen waartoe de omstandigheden de vorst hebben gedwongen, moeten voorgespiegeld worden als een uiting van vrijgevigheid (D, 224). Machiavelli

geeft een voorbeeld uit het oude Rome, waar de soldij uit de staatskas betaald zou worden, zodat er meer geld beschikbaar zou zijn voor expedities etc. Om dit te kunnen bekostigen moest wel meer belasting worden betaald. Toch was het volk uitzinnig van vreugde om deze gunst. Als deze gunstige voorspiegeling niet lukt, dan is het beter om vervelende taken te delegeren aan ondergeschikten (IP, 82). Ministers of adviseurs zullen dan de schuld krijgen van onpopulaire maatregelen. Maar wanneer er lof te behalen valt voor een bepaalde nieuwe maatregel of wet, moet de vorst altijd zorgen dat hij hierover zelf publiekelijk spreekt, zodat hij nieuwe bewonderaars achter zich krijgt. Wanneer het echter onhaalbaar is om in de gunst te vallen bij het hele volk, zorg er dan als vorst op zijn minst voor dat men in de gunst valt bij de meest invloedrijke klassen of groeperingen van de samenleving (IP, 83).

De mensen die niet vallen onder de bewonderaars van de vorst, kunnen het best afgeschrikt worden door publieke terechtstellingen. Wanneer één van hen een schandelijke poging onderneemt de vorst te schaden of verraden, moet hij op zo'n manier gestraft worden dat iedereen er getuige van kan zijn en erover blijft praten (IP, 95). De vorst moet straffen altijd doorzetten, want een vorst die dreigt maakt veel minder indruk dan een vorst die doet (D, 410). Maar in het omgekeerde geval, wanneer iemand een uitzonderlijke goede daad verricht, is een publieke beloning of lofzang ook op zijn plaats, zodat het volk gemotiveerd wordt zelf zo'n compliment te krijgen (IP, 95). Dit zet mensen aan tot een competitie om zo goed mogelijk in de gunst te vallen bij de vorst. Mensen dienen dus gekoesterd, door beloningen, óf uitgeschakeld te worden door zware straffen (D, 410).

'Laten vorsten niet jammeren over deze of gene wandaad van het volk waarover zij regeren, want zo'n wandaad is óf te wijten aan hun eigen nalatigheid, óf een uitvloeisel van soortgelijke wandaden die zij zelf hebben bezondigd' (D, 479).

Machiavelli verdedigt dat goede wetten één van de manieren zijn om een volk tevreden te houden. Hij zegt niet veel over de wetten, maar stelt zich wel op het standpunt dat er geen slechter voorbeeld denkbaar is dan een wet op te stellen en deze vervolgens niet na te leven (D, 210). Elke overtreding moet bestraft worden. En het allerergste is als de opsteller van deze wetten zich zelf niet aan deze wetten houdt; hij moet immers het goede voorbeeld geven. Uit dit stukje en voorgaand citaat lijkt men dus af te kunnen leiden dat Machiavelli van oordeel is dat een vorst door zich niet aan de wetten te houden in de hand werkt dat zijn volk dat ook zal doen.

Toch blijft het een moeilijke taak om het volk tevreden te houden. Vaak zien volkeren zelf niet in wat het beste voor hen is. Het leunt op valse verwachtingen, die niet in zijn belang zijn. Daarom is het zo belangrijk dat een vorst het volk de ogen kan openen voor wat echt belangrijk is in de samenleving (D, 229). Het volk heeft even tijd nodig om te wennen aan een vorst, omdat het vaak door eerdere gebeurtenissen bedrogen uitgekomen is bij handelingen van vorsten. Maar niets zal zo kalmerend werken tegen een opstandige massa als 'het ontzag voor een gezaghebbend, eerbiedwaardig iemand die hen tegemoet treedt' (D, 233).

Het tegengestelde, vleierij, is echter ook iets waar de vorst voor op zijn hoede moet zijn. De vorst moet laten zien dat hij sterk genoeg is om de waarheid aan te kunnen; zijn onderdanen hoeven zaken niet mooier voor te spiegelen dan dat ze zijn. Deze waarheid mag uiteraard alleen aan de vorst verteld worden, want niets wat de vorst in kwaad daglicht kan zetten of hem zwak kan doen overkomen mag publiekelijk bekend worden (IP, 101). Een vorst mag nooit zwak overkomen bij zijn onderdanen,

maar ook zo min mogelijk bij zijn ministers en adviseurs. Daarom moet een vorst zorgen dat hij nooit om advies verlegen zit, maar slechts wanneer hij het wil. Hij mag een raadgever nooit toestaan ongevraagd advies te geven. Een vorst moet uitstralen dat hij zelf bekwaam genoeg is om situaties te beoordelen en keuzen te maken. Hij moet die wijsheid niet slechts uitstralen, maar het daadwerkelijk zijn, zodat hij slecht advies kan herkennen en weet wanneer iemand hem probeert te bedriegen (IP, 101).

Toch kan een vorst niet alles onder controle hebben: *fortuna*, het lot, speelt ook altijd een rol (IP, 108). Hier kan een vorst niets tegen doen. Hij kan zich alleen wapenen door getraind te zijn goede beslissingen te nemen in onverwachte situaties en zijn hoofd daarbij koel te houden. 'Sterke staten en uitnemende persoonlijkheden bewaren bij elke wending van de fortuin dezelfde instelling en dezelfde waardigheid', volgens Machiavelli. Zwakke persoonlijkheden reageren echter anders; wanneer het lot hen bijvoorbeeld toelacht, worden ze ijdel en verwaand. Ze denken dan dat de goede uitkomsten te danken zijn aan eigenschappen 'die hen altijd onbekend waren' (D, 488). Dit resulteert slechts in ergernis van de omgeving, wat zal zorgen voor een omslag in de voorspoed. Dan zal de ware laffe aard van zulke vorsten naar boven komen en zullen ze liever vluchten voor de tegenspoed dan hier tegen vechten. Door de voorspoed zijn ze bovendien niet gewend om van hen af te bijten. Daarom kan *fortuna*, of ze nu goed of slecht gezind is, een bekwame vorst goede lessen leren.

Hoofdstuk 4: Tegenpolen

§4.1: De overeenkomsten en verschillen tussen Erasmus en Machiavelli

Al lijken de denkbeelden van Erasmus en Machiavelli sterk van elkaar te verschillen, beide denkers hebben eenzelfde doel voor ogen: het belang van eigen land en volk behartigen. Beiden geven hier echter een andere invulling aan. Waar Erasmus ervan overtuigd is dat het in het belang van het volk is om oorlog zoveel mogelijk te vermijden, is Machiavelli ervan overtuigd dat oorlog noodzakelijk is om het land en volk te beschermen tegen veroveraars. Deze andere uitgangspunten zijn mogelijkerwijs te verklaren aan de hand van hun eigen ervaringen. Erasmus zag op zijn vele reizen alle armoede die teweeggebracht werd door de oneindige oorlogen en verdedigde dat de oorlogen niet in het belang waren van het volk. Het volk wilde slechts in vrede en welvaart leven, terwijl de vorsten uit ijdelheid en trots hun land zo veel mogelijk wilden uitbreiden. De vorsten dachten hiermee hun reputatie op te waarderen. Het volk kijkt echter veel meer op tegen een vorst die zich gedraagt volgens de Christelijke principes. Erasmus, die kennis en deugdzaamheid als een grotere rijkdom zag dan materie, wilde de vorsten doen inzien dat zij zich met de verkeerde zaken bezig hielden. Het was veel minder eerzaam om mensen te doden voor meer land, dan mensen te inspireren om te leven als een goede Christen. Machiavelli daarentegen leefde in het verscheurde Italië waar oorlog een gegeven was. Hij vroeg zich niet af of oorlog überhaupt goed was, dat zou zinloos zijn, hij vroeg zich slechts af hoe het volk beschermd kon worden tegen de vele veroveringen (Tracy, 1978, p. 126). Daar zag Machiavelli maar één oplossing voor: als heerser zó machtig en afschrikwekkend overkomen dat zijn gebied met rust gelaten zou worden. Pas als er een vorst zou zijn die voor eenheid kon zorgen in Italië, zonder dat deze verstoord zou worden door externe vorsten met veroveringsdrang, zou er vrijheid zijn onder de Italiaanse burgers (Tracy, 1978, p. 7). Een machtige, afschrikwekkende vorst was in Machiavelli's ogen het beste medicijn voor Italië, terwijl Erasmus voor een deugdzame, Christelijke vorst pleitte. Erasmus wenste een vorst die geliefd was, Machiavelli een vorst die gevreesd was.

Een andere mogelijke verklaring voor de verschillen tussen Machiavelli en Erasmus is hun verschil in discipline. Erasmus was een theoloog, die zijn normen afleidde van de Bijbel en andere mythische verhalen, terwijl Machiavelli een historicus was die zijn normen afleidde van de gebeurtenissen zoals ze geschieden. Erasmus leidde uit de lessen van Christus af dat de mens vredelievend moest zijn en zich afzijdig moest houden van geweld. Bovendien had God de mens ontworpen als een zacht, ongewapend wezen. De mens was dus niet voor geweld geschapen. Machiavelli daarentegen, zag in de geschiedenis slechts oorlogen en op macht beluste koningen. Oorlog was er altijd al geweest. Machiavelli keek dus niet naar hoe het moest zijn, maar probeerde te roeien met de riemen die de geschiedenis had aangereikt, en dacht na over de vraag hoe een vorst een oorlog kon winnen of kon afschrikken.

Beide denkers stelden dat een vorst de gewenste kwaliteiten moest ontwikkelen en zich moest trainen om zo goed mogelijk beslissingen te kunnen nemen en zo gepast mogelijk te kunnen handelen in bepaalde situaties. Volgens Erasmus was een Christelijke opvoeding hiervoor geschikt; hij wenste dat de vorst zo wijs mogelijk zou worden. Dit was mogelijk door veel te leren over bewonderenswaardige deugden in fictionele verhalen. Geschiedenis moest zo veel mogelijk worden ontweken in de opvoeding van een jonge prins, omdat historische gebeurtenissen geweld te veel verheerlijkten.

Machiavelli stelde zich echter op het standpunt dat 'ervaren' de enige manier was om te leren als goede vorst. Een vorst moest niet alleen ervaringen lezen van voorbije vorsten in historische geschriften, maar ook zelf zo veel mogelijk ervaren door mee te gaan naar veldslagen etc. Machiavelli keek slechts naar de praktijk. Hij leefde in een verscheurd land waar acuut een praktische oplossing voor gevonden moest worden, dus hij kon het zich niet permitteren te mijmeren over ideaalbeelden. Daarnaast werd hem gevraagd de situaties te beschrijven zoals ze waren, hem werd niet om zijn oordeel over die situaties gevraagd. Bij Machiavelli hoefde een koning niet wijs te zijn, als hij maar sluw genoeg was om zijn tegenstanders te verraden, zonder zelf verraden te worden door zowel vriend als vijand.

Toch hadden beiden ook overeenkomstige ideeën. Naast de zojuist genoemde overeenkomsten van het belang van het volk willen behartigen en het idee dat vorsten gewenste eigenschappen moeten ontwikkelen, pleitten beiden ook voor het belang dat een vorst zo veel mogelijk aanwezig moest blijven in het eigen land. Alleen dan kon de vorst beginnende problemen verhelpen en weten wat er onder het volk speelde. Kennis over het eigen land was volgens beide niet te onderschatten. Hoewel Erasmus dit aanvoerde als argument waarom een vorst nooit ten strijde moest trekken, hij zou dan immers niet weten wat er in zijn eigen rijk gebeurde, verdedigde Machiavelli dat de vorst altijd met zijn troepen mee moet gaan en zo mogelijk zijn leger moet aanvoeren.

Vanuit het belang kennis te hebben over het eigen land, verdedigden beide denkers ook dat een rijk niet te groot mocht groeien. Erasmus zei dat een vorst geen land hoefde te veroveren, omdat hij dan meer aandacht kon besteden aan het land dat hij al had. Machiavelli stelde dat een vorst moest weten wanneer hij genoeg land veroverd had, omdat een groot stuk land moest bijdragen aan zijn macht en niet zijn zwakte moest worden door een gebrek aan overzicht.

Beide stelden dat het grootste belang van een vorst was om het volk tevreden te houden. Erasmus maakte deze stellingname omdat dat het goede was om te doen, Machiavelli omdat dit effectief was om lang te kunnen regeren. Al is het volk tevreden houden een middel voor een ander doel, beiden dragen dezelfde methoden aan om dit te doen. Zo stellen beiden dat belasting verhoging alleen in het uiterste geval mag gebeuren en dat wetten altijd nageleefd moeten worden, door zowel volk als vorst.

Daarnaast staan beide denkers wantrouwig tegenover raadsmanen. Bij Erasmus komt dit net als bij Machiavelli voort uit ervaring. Erasmus koesterde een groot wantrouwen tegenover de raadsmanen van Karel V. Hij stelde zich daarom op het standpunt dat raadsmanen met grote zorg gekozen moesten worden. Ze moesten zo deugdzaam mogelijk zijn, zodat ze de vorst altijd van goede adviezen konden voorzien en hem konden helpen een beter mens te worden. Machiavelli daarentegen verdedigde dat de vorst de adviezen altijd goed moest wegen voor hij ze opvolgde, omdat hij bezorgd was dat de raadsmanen en ministers de macht van de vorst wilden overnemen, wanneer hij niet oplettend en wijs genoeg was.

Ook stonden beiden zeer wantrouwend tegenover huursoldaten en bondgenoten. Beide dachten dat van bondgenootschappen slechts heibel kon komen en dat deze zo veel mogelijk vermeden moesten worden. Huursoldaten waren slechts geïnteresseerd in geld en daarom niet te vertrouwen. Volgens Erasmus, doordat ze het tegengestelde van een goede Christen, en dus niet deugdzaam, waren. Ze waren niet te vertrouwen, omdat ze niet goed probeerden te leven. Ze voerden geen oorlog met de intentie de mensen van wie ze hielden te beschermen en waren daarom geen loyale bondgenoten. Volgens Machiavelli waren ze makkelijk om te kopen door de hoogste bieder en moesten ze daarom gemeden worden door een vorst.

§4.2: Oordelen over Erasmus en Machiavelli

Veel denkers onderschrijven dit contrast tussen Erasmus en Machiavelli. Zo verdedigt James Tracy dat Machiavelli een realist is, terwijl Erasmus een moralist is (Tracy, 1978, p. 3). Machiavelli bestudeert hoe de zaken er echt voor staan en probeert voor deze reële omstandigheden een zo goed mogelijke oplossing te bieden. Hij gaat uit van hoe de mensen echt zijn en hoe ze altijd zijn geweest en erkent dat mensen niet makkelijk te veranderen zijn. Het zit in de menselijke aard om macht te willen hebben en de strijd aan te willen gaan (Tracy, 1978, p. 5).

Erasmus daarentegen stelt zich op het standpunt dat oorlog een onderdeel van de menselijke cultuur is, dat veranderd zou kunnen en moeten worden (Tracy, 1978, p. 5). Erasmus is daarom een moralist. Hij kijkt naar het ideaalbeeld van hoe een vorst zou moeten zijn en pleit voor een manier van regeren waar nooit oorlog, ondeugd en onrecht toegepast hoeft te worden. Volgens Tracy besteedt hij zoveel aandacht aan hoe de zaken zouden moeten zijn, dat hij geen oog heeft voor hoe de dingen werkelijk zijn. Erasmus lijkt onwetend te zijn over hoe de situatie werkelijk is en komt daarom met een ongepaste, niet-reële oplossing voor de strijdlustige vorsten. Erasmus lijkt blind te zijn voor de bestaande machtsdynamieken en naïef over het te veranderen karakter van, en de te veranderen relaties tussen, vorsten. Tracy vraagt zich bijvoorbeeld af of Erasmus wel beseft dat vrede vaak alleen gesloten wordt als het in het belang is van een vorst, en niet omdat de vorst de ambitie heeft een goed en deugdzaam mens te zijn (Tracy, 1978, p. 35).

Johan Huizinga lijkt dit oordeel over Erasmus te delen. Huizinga is van oordeel dat Erasmus beschikte over een 'totaal onpolitische geest' (Huizinga, 2001, p. 172). 'Hij stond te veel buiten de praktische werkelijkheid, en dacht te naïef over de verbeterbaarheid van mensen', aldus Huizinga, 'om de moeilijkheden en noodzakelijkheden van het staatsbestel te kunnen beseffen' (Huizinga, 2001, p. 172). Erasmus beschikte over primitieve politieke opvattingen over goed staatsbestuur en het ontbrak hem aan politiek inzicht in de situaties van zijn tijd. Dit had ten gevolge dat Erasmus te streng oordeelde over de vorsten van zijn tijd: 'hij stelde hen voor alles wat verkeerd was verantwoordelijk' (Huizinga, 2001, p. 173). Erasmus had als doel gesteld dat vorsten eenheid en vrede moesten scheppen in kerk en staat, maar besepte niet dat daar een lange tijd aan bondgenootschappen en verbonden sluiten aan vooraf ging. Hij was teleurgesteld in de vorsten van zijn tijd, omdat ze niet waar hadden gemaakt wat Erasmus voor ogen had (Huizinga, 2001, p. 173). Diplomatieke noodzakelijkheden lijken hem volledig te ontgaan.

'Om zich als 's vorsten raadsman te habiliteren schreef Erasmus de *Institutio Principis Christiani*; een traktaat over de opvoeding eens vorsten, dat, overeenkomstig Erasmus' aard en neiging, zich meer in het morele dan het politieke beweegt, en wel een sterk contrast vormt met dat andere werk, een paar jaren eerder geschreven: *Il principe* van Machiavelli' (Huizinga, 2001, p. 116).

Deze laatste conclusie trekt Lindhardt ook in zijn boek over Machiavelli. Hij is van oordeel dat Machiavelli amoreel is. Dit betekent dus niet dat Machiavelli immoreel is; hij heeft simpelweg niets van doen met moraliteit. In zijn tijd zag Machiavelli dat de samenhang tussen politiek, ethiek en theologie verloren ging door de ontwikkelende individualisering. Waar tijdens de Middeleeuwen alle kennis nog samen hing, werd de wetenschap van de samenleving tijdens de Renaissance verdeeld in verschillende disciplines die elk op zich autonoom bestudeerd konden worden. Politiek heeft dus niets

meer met moraliteit van doen en wordt amoreel (Lindhardt, 2007, p. 10). Daarnaast is Machiavelli in de eerste plaats wetenschapper en geen filosoof, dus hij neemt waar wat hij ziet en beschrijft dit vervolgens. Het is niet aan hem om te oordelen over wat hij ziet of te rechtvaardigen wat er gebeurt (Lindhardt, 2007, p. 12). Machiavelli was niet geïnteresseerd in hoe de dingen zouden moeten zijn, maar hoe de dingen werkelijk waren; hij was een empiricus, geen ethicus (Lindhardt, 2007, p. 22). Hij had geen belangstelling voor hoe men een morele politiek kon bedrijven. Hij vroeg niet naar hoe men in ethisch opzicht een goed politicus wordt. Voor hem was alleen van belang hoe een politicus effectief en succesvol kon zijn en hoe de politiek de staat vooruitgang kon bezorgen (Lindhardt, 2007, p. 21). Dat kon door de staat te beschermen tegen veroveraars via het afschrikken van vijanden.

‘Humanisten [o.a. Erasmus] waren vooral bezig met onderzoek naar wat een goede heerser is en hoe deze kennis in daden vertaald kon worden. Machiavelli keert zich tegen deze zienswijze. Er is zo’n groot verschil tussen hoe een mens behoort te leven en hoe hij werkelijk leeft, dat je net zo goed kunt afzien van het eerste en je er beter op kunt concentreren het laatste werkelijk te begrijpen’ (Lindhardt, 2007, p. 41).

Machiavelli vraagt zich niet af waar het kwaad vandaan komt en evenmin hoe het kwaad te overwinnen is. Het is voor hem voldoende te constateren dat mensen geneigd zijn slecht te handelen (Lindhardt, 2007, p. 50). Machiavelli leunt volgens Lindhardt niet op a priori overtuigingen; hij leidt zijn overtuigingen af van zijn ervaringen.

Lindhardt verdedigt dat de vooroordelen over Machiavelli, zoals dat hij het kwaad rechtvaardigt, of dat hij verdedigt dat het doel alle middelen heiligt, niet waarheidsgetrouw zijn. Als Machiavelli dat zou doen, dan zou hij met ethiek bezig zijn. Het zou impliceren dat hij een vooraf gesteld doel, ideaalbeeld, zou hanteren. Maar dat is precies wat Machiavelli niet wil doen. Hij wil politiek op geen enkel gebied mengen met het ethische of morele (Lindhardt, 2007, p. 53). ‘Politiek is zijn eigen doel en geen middel voor iets anders. Daarentegen dient al het andere als middelen voor de politicus’ (Lindhardt, 2007, p. 56). Er is dus geen vaststaand doel binnen de politiek, maar politiek bedrijven is het doel op zich. Ethiek kan dienen als middel om politiek te bedrijven. Machiavelli concludeert niet vanuit moraal wat de juiste politiek is, maar hij leidt moraal af van de politiek (Lindhardt, 2007, p. 62).

Het ideaal van Machiavelli was dus in zekere zin ‘de bekwame politicus’: een vorst die zijn middelen beheerst en begrijpt waar zijn mogelijkheden liggen. Maar het bereiken van dit doel impliceert geen ethische doelstelling. Machiavelli heeft geen levensbeschouwing te bieden (Lindhardt, 2007, p. 110). Machiavelli bekeek alles ten behoeve van de staat en niet per se ten behoeve van de burgers. Hij keek naar wat een goede vorst was in het belang van de staat, in plaats van naar wat een goed mens was. Dit in tegenstelling tot Erasmus, die onderzocht wat een goed mens was zodat er een goede vorst kon komen, die vervolgens weer het volk zou inspireren zich als goede mensen te gedragen; want dat was volgens Erasmus in het belang van de burgers en de staat. Machiavelli ziet geen nut in het zijn van een goed christen, aldus Lindhardt. Machiavelli stelt zich op het standpunt dat de Christelijke waarden, verdraagzaamheid, harmonie etc., niet gemaakt zijn voor deze wereld (Lindhardt, 2007, p. 60). Deze waarden zorgen er niet voor dat de staat beschermd wordt tegen mensen die zich niet aan deze waarden houden. En het beschermen van de staat is de plicht van zowel de burgers als de vorst. Wat is het nut van het zijn van een goede Christen, als men er een slechte burger van wordt?

‘Machiavelli heeft indirect laten zien’, verdedigt Erik de Bom, ‘wat de resultaten zouden zijn als prins en vorst zouden regeren volgens de normen van Erasmus cum suis. Hij heeft meedogenloos laten zien dat het humanistische beeld van de ideale prins simpelweg niet werkt’ (De Bom, 2016, p. 5). Wanneer een vorst bezig zou zijn met het goede voorbeeld geven, zou hij ineffectief regeren en binnen de kortste keren zijn koninkrijk verliezen. Een vorst moet af en toe zijn handen vuil kunnen maken in het belang van zijn staat. Natuurlijk erkent ook Machiavelli dat het bewonderenswaardig is als een vorst deugdzaam is, maar dit zou hem geen succesvolle heerser maken (De Bom, 2016, p. 5).

§4.3: Schijn bedriegt

Deze oordelen over de tegenstellingen tussen beide denkers zijn gebaseerd op Machiavelli’s bekendste werk, *De vorst*, en een aantal van Erasmus’ bekende werken zoals essays uit de *Adagia* en *Lof der zotheid*. In deze thesis zijn deze werken ook behandeld met grote toevoegingen uit bijvoorbeeld *De opvoeding van een Christenvorst*. Wanneer men echter het totale oeuvre van Machiavelli en Erasmus bestudeert, lijkt het dat zowel Machiavelli, als Erasmus, deze oordelen tegenspreken in veel andere werken. Wanneer men *De Turkenkrijg* van Erasmus bestudeert, lijkt hij niet zo politiek naïef als wordt beoordeeld door bijvoorbeeld Huizinga. En wanneer men de toneelstukken en persoonlijke brieven van Machiavelli leest ontstaat er grote aanleiding te betwijfelen of hij werkelijk amoreel was.

Ross Dealy is van mening dat in Erasmus’ werk oorlog enerzijds absoluut afgekeurd wordt, anderzijds in sommige situaties toegestaan lijkt (Dealy, 1984, p. 58). Oorlog is voor Erasmus een illustratie van hoe mensen zichzelf kunnen bevrijden van natuur en rede, en bijgevolg falen het levenspad van een Christen te volgen (Dealy, 1984, p. 54). Er is echter een andere kant binnen het denken van Erasmus; een schijnbare contradictie met het pacifisme waar hij vaak toe gerekend wordt. Erasmus zelf zegt meermaals expliciet dat hij oorlog nooit absoluut zal afkeuren (Dealy, 1984, p. 61). Er zijn volgens Erasmus situaties waarin oorlog toegestaan, soms zelfs aangemoedigd, moet worden.

Erica Benner brengt het standpunt naar voren dat hoe meer men van Machiavelli leest, hoe meer een andere Machiavelli naar voren komt; een Machiavelli die niet strookt met het traditionele beeld dat van hem is gevormd. Het lijkt alsof Machiavelli in zijn werk vaak met meerdere stemmen spreekt; meerdere maskers draagt (Benner, 2018, p. 19).

‘De ene stem is luid, meedogenloos, ambitieus en schuift morele scrupules aan de kant om maar zo snel mogelijk resultaat te behalen en staat bekend als ‘typisch Machiavelli’. De andere stem valt minder op en krijgt minder aandacht. Toch is het deze zachtere stem die met de meest praktische aanwijzingen komt, met beleidsadviezen die tot duurzame macht en vrede leiden in plaats van tot klinkende maar problematische resultaten’ (Benner, 2018, p. 310).

In de komende hoofdstukken van deze thesis zullen deze alternatieve ‘Erasmus’ en ‘Machiavelli’ aan het woord komen en zal onderzocht worden of ze werkelijk zoveel van elkaar verschillen als dikwijls wordt gesteld.

Deel II: De Alternatieve Interpretaties

Hoofdstuk 5: Erasmus en de machtige Christen

‘Sommigen zijn namelijk van oordeel dat Christenen überhaupt het recht niet hebben om oorlog te voeren. Een dergelijke opvatting vind ik te idioot voor woorden’ (TK, 38).

§5.1: Erasmus en de politiek

Het is betwifelbaar of Erasmus werkelijk zo naïef over politiek is als hem vaak wordt toegeschreven. Zo zijn er geleerden die stellen dat Erasmus veel meer verstand van zijn politieke omstandigheden had dan lang is gedacht (Tracy, 1978, p. 125). Erasmus kende veel invloedrijke personen en had veel vrienden in koninklijke kringen, zoals Thomas More. Erasmus zou daarom veel meer weten over de noodzakelijke diplomatie en de machtsverhoudingen tussen de verschillende vorsten dan hij in zijn schrijven uitte. Het was alleen niet verstandig om zich hierover uit te laten in zijn boeken, daar te gewaagde en expliciete kritieken zijn leven in gevaar zouden kunnen brengen (Tracy, 1978, p. 125). Erasmus was vaak voorzichtig met het uiten van zijn mening over het politieke leven van zijn tijd in zijn correspondentie met zijn vrienden (Tracy, 1978, p. 6), maar dit betekent niet dat Erasmus hier geen gerechtvaardigde oordelen over had.

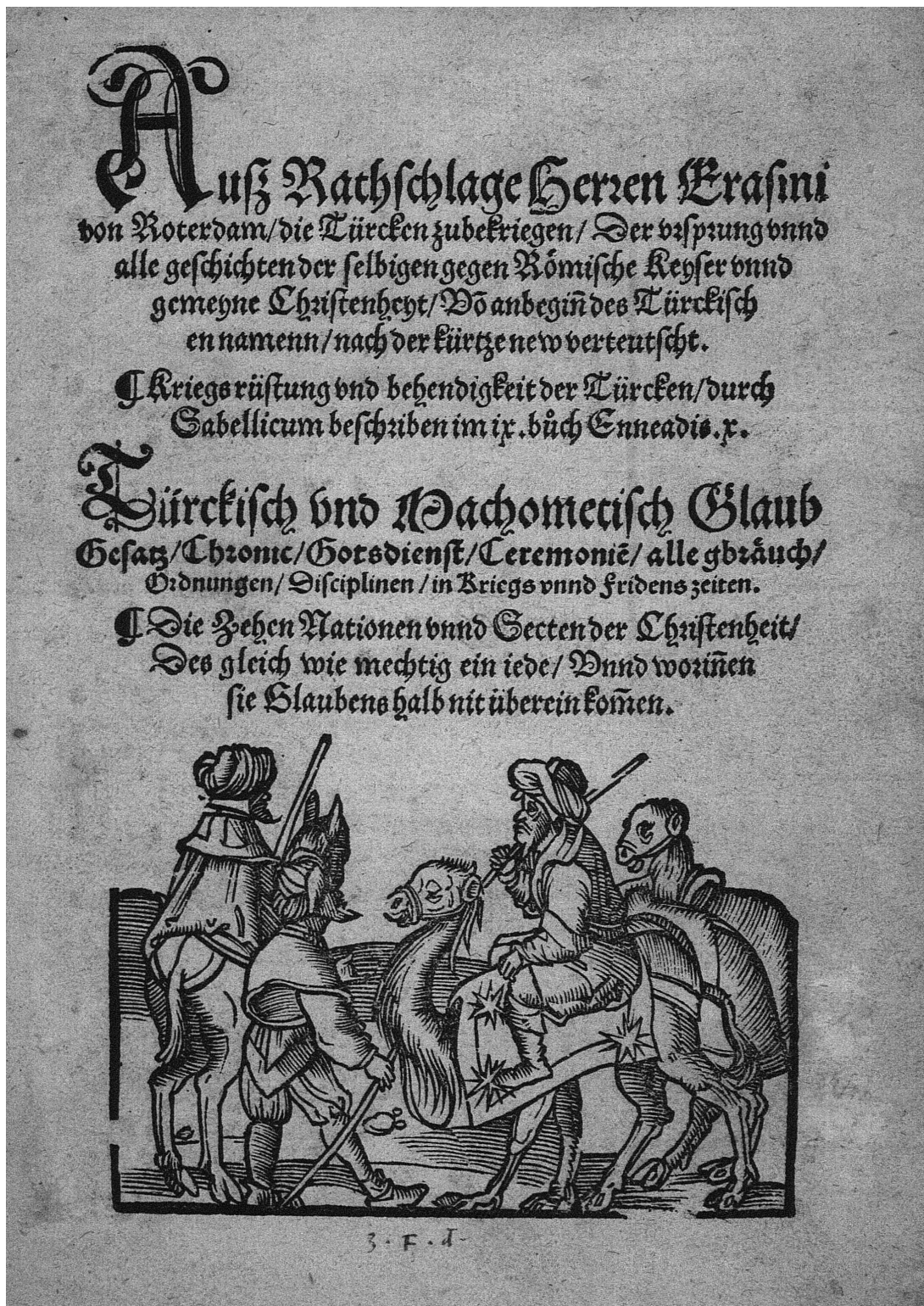
Peter van den Dungen is van oordeel dat Erasmus helemaal geen absoluut pacifist was; Erasmus keurde oorlog zelfs in bepaalde situaties goed. Van den Dungen verdedigt dat Erasmus zich in zijn boeken slechts als absoluut pacifist presenteerde, omdat veel Christelijke leiders zich in zijn tijd zo onchristelijk gedroegen (Van den Dungen, 2009, p. 15). Erasmus wilde dat de Christelijke kerk zich weer deugdzaam ging gedragen en zich inzette om mensen te inspireren het goede te doen. Het Christendom moest zich weer bezig houden met de ware boodschap van Christus en niet elke aanleiding aangrijpen om een oorlog te beginnen. Daarom presenteerde Erasmus zich als een absolute tegenstander van oorlog; wanneer hij immers zou toegeven dat oorlog wél in veel situaties toegestaan kon worden, en zelfs productief kon zijn, zouden de Christelijke leiders dat als een rechtvaardiging van hun daden zien. Erasmus wilde de hervorming die hij voor ogen had niet riskeren.

In de inleiding van deze thesis is pacifisme gedefinieerd als volledig anti-oorlog zijn. Uit meerdere citaten van Erasmus blijkt, zoals Van den Dungen al stelde, dat Erasmus’ opvatting niet aan deze definitie voldoet. In *De Turkenkrijg*, het boek dat in de volgende paragraaf uitgebreid behandeld wordt, schrijft Erasmus: ‘Maar is oorlog überhaupt wel Christelijk? Neen, maar in bepaalde gevallen is het eenvoudig een noodzakelijk kwaad’ (TK, 11). En verderop:

‘Voor het tot een oorlog tussen christenen komt moet men eerst alle mogelijkheden uitputten. Onder geen beding mag men er een beginnen, tenzij het, na alles te hebben geprobeerd, niet langer kan worden vermeden – ook al zijn de redenen nog zo gewichtig en gegrond. Want zodra machtshonger, eerzucht, persoonlijke frustratie of het verlangen zich te wreken de drijfveer vormt, gaat het om roof, niet om oorlog’ (TK, 40).

Uit deze citaten blijkt dat Erasmus oorlog afkeurt, maar zeker niet in alle gevallen afslaat. Hij ziet in dat oorlog in sommige gevallen ‘een geval van noodzaak is’ (TK, 60). Erasmus staat een vorst toe om oorlog te gebruiken, maar alleen als het zijn laatste redmiddel is (Ron, 2014, p. 29). Of Erasmus naïef, dan wel absoluut pacifistisch genoemd kan worden is dus nog maar de vraag.

§5.2: Erasmus en de Turken

2. Afbeelding van een titelpagina van een zeldzame Duitse vertaling van *De Bello Turcis Inferendo* (*De Turkenkrijg*) uit 1540 (Ref: B.Er. I, 64 • Mynors 1532 • Göllner, *Turcica*, 369, Centrale Bibliotheek Rotterdam)

In het voorwoord van *De Turkenkrijg* stelt vertaler Piolin zich op het standpunt dat hedendaagse critici teleurgesteld zijn in de conclusie die Erasmus in dit boek trekt;

Erasmus is nog steeds geen bewonderaar van oorlog, maar geeft toe het in sommige gevallen toe te staan. Piolin verdedigt dat er geen volledige breuk met het pacifisme wordt gemaakt, maar dat er zeker wel een zwenking binnen het pacifisme plaats vindt (TK, 8).

Erasmus leidt het boek in met het uiten van zijn ongenoegen over de vele oorlogen die Christenen voerden. Mensen zijn te veel bezig met 'concurrenten' en 'vijanden' te verscheuren en doden, zonder in te zien dat al die medemensen broeders zijn (TK, 19). Niemand ligt nog wakker van de vraag hoe het eigen leven ten goede te veranderen is; strijd is het enige wat heerst (TK, 17). Nergens zijn oprechte Christelijke naastenliefde en vrede te vinden (TK, 48). De mensheid lijkt ziek te zijn en haar ware doel uit het oog verloren te hebben. Met dit gedrag verraadt de mens God en Zijn profeet (TK, 19). God leerde immers dat de mens zijn dierlijke instincten en lusten kan overstijgen; dat de mens kan leren deugdzaam te zijn en zich kan voorbereiden voor de hemel door goed te leven op aarde. Christus leerde de mens om zich deugdzaamheid ten doel te stellen, maar daar zet de mens zich niet meer voor in. De mens raakt zijn essentie steeds meer kwijt door zich te laten sturen door de lagere faculteiten: de instincten en lusten. 'Door ons van het Goede af te keren', stelt Erasmus, 'zijn wij immers geworden als vloeiend water, dat deint op het ritme van onze hartstochten en dat meestroomt met de windrichting van de een of andere leer. Kon de stem van de Heer maar alle wateren verenigen zodat het vasteland van het geloof zichtbaar wordt!' (TK, 22).

Het Christendom is gecorrumpeerd en men weet niet langer hoe het geloof op de juiste manier beleden moet worden. De mens denkt niet meer actief na over wat er in de heilige teksten staat, leest dit vaak niet eens meer, en denkt dat meedoen aan een aantal rituelen genoeg is. Maar geloven wenst juist een actieve houding en een continue reflectie op de manier van leven.

'God moet aanbeden worden in kerken en heiligdommen, maar vooral in Zijn eigen persoonlijke heiligdom: ons geweten. Zuiver en heilig behoort dat te zijn, en de ware vereerders zijn dan ook zij die tot de Heer bidden in hun hart' (TK, 26).

De Christen is de taak van *miles Christianus* (zie paragraaf 2.3) uit het oog verloren.

Vervolgens introduceert Erasmus de Turken als 'barbaren', waarmee hij bedoelt dat ze nog niet cultureel ontwikkeld zijn, omdat ze de Christelijke waarden nog niet naleven. Erasmus liet in zijn teksten over Turken stereotyperende afbeeldingen afdrukken waarbij de 'barbaarsheid' werd uitgebeeld (zie afbeelding 2). Turken prefereerden de leer van Mohammed boven die van Christus, wat voor Erasmus onvoorstelbaar was. Voor Erasmus en zijn medechristenen waren de Turken de incarnatie van het kwaad (Van Herwaarden, 2011, p. 5). Zonder Christus' doctrines was het immers vrijwel onmogelijk een goed mens te zijn. Elke schanddaad kreeg het label 'Turks' opgeplakt. Dit vond zijn oorzaak mede in het feit dat het Ottomaanse Rijk zich steeds meer uitbreidde door Christelijke steden te veroveren. Iedereen was zich bewust van de Turkse dreiging aan de oost- en zuidgrenzen van de Latijns-Christelijke wereld. Erasmus wees erop dat de Turken sinds 1451 twee Christelijke keizerrijken, twaalf Christelijke koninkrijken en tweehonderd steden hadden veroverd (Molenaar, 2004, p. 268). Het Ottomaanse Rijk leek op een omvang af te stevenen die vergelijkbaar was met die van het Romeinse Rijk. Vanwege deze grote dreiging voor de Christenwereld verdedigde Erasmus dat de overheid het recht had om zichzelf te verdedigen. Hoe kan immers een Christelijke republiek bestaan als niemand de wapens op wil nemen om de Christelijke wetten te beschermen? Het voortbestaan van de Christelijke cultuur en beschaving stond op het spel (Molenaar, 2004, p. 270-271). Wanneer zijn eigen

Christelijke wereld in gevaar kwam konden geweld en oorlog dus wel toegestaan worden; hoe erg Erasmus oorlog ook verafschuwde. Hij keurde oorlog af, maar soms was het toch noodzakelijk deze bittere pil te slikken.

Erasmus roept op om zo min mogelijk te doden tijdens deze oorlog uit zelfverdediging (Molenaar, 2004, p. 270). Daarnaast verdedigt hij dat niet elke reden om de Turken de bestrijden een legitieme is:

‘Wat ik telkens weer duidelijk wil maken is dat oorlog nooit een optie is, tenzij hij als allerlaatste mogelijkheid overblijft. Dus wanneer alles is geprobeerd om het te vermijden. (...) Naar ik meen is het uitgangspunt dat naargelang de omstandigheden, een oorlog tegen de Turken soms terecht, soms ten onrecht wordt ondernomen’ (TK, 39).

Om zijn standpunt te illustreren geeft Erasmus het voorbeeld van straffen. Erasmus was geen grote voorstander van straffen (zie hoofdstuk 2). Zolang het mogelijk was moesten ernstige straffen vermeden worden. Als het echt niet anders kon moest een misdadiger verbannen worden, en als allerlaatste uitweg stelde Erasmus de doodstraf voor. Dit mocht pas gebeuren wanneer er geen enkele andere uitweg was. ‘Oorlog’, verdedigt Erasmus, ‘is eigenlijk niets anders dan een vergriep van velen te bestraffen door velen’. Maar oorlog mag alleen toegepast worden als middel van straf, als het vergriep op geen enkele andere manier kan worden rechtgezet (TK, 40). Voordat men overgaat op oorlog moeten alle andere mogelijkheden worden uitgeput.

Wanneer de Christelijke gemeenschap schade lijdt, is het toegestaan om Turken te verdrijven. Maar ook hier geldt dat een oorlog alleen te rechtvaardigen is als ze ten doel staat van het behoud of herstel van de Christengemeenschap (TK, 42). Het is in zo’n geval noodzakelijk te beseffen dat via geweld geleden schade niet goedgeemaakt kan worden zonder nieuwe schade aan te richten (TK, 46). De meeste Christenen zien echter nog niet in waar de grens moet komen te liggen voor rechtvaardiging van het uitdrijven van Turken. Zij denken dat ‘ongeacht welke Turk’ gedood mag worden, slechts omdat hij een Turk is, ‘als was het een razende hond’ (TK, 43).

‘De massa staat er niet bij stil dat Turken in de eerste plaats mensen zijn, en bovendien halve Christenen. Ze vraagt zich niet af of zo’n oorlog strookt met het recht, en of het uiteindelijk wel opportuun is om naar de wapens te grijpen en een tegenstander uit te dagen die nog heviger zal terugslaan. Ze gaat voorbij aan het feit dat de ergste vijanden van de kerk eigenlijk de criminele bewindslieden zijn (vooral die in de kerk zelf), en tenslotte dringt het ook niet tot haar door dat God, gegriefd door ons wangedrag, de wreedheid van barbaren als instrument gebruikt om ons te louteren’ (TK, 37).

Er moest echter nog veel veranderen aan het gedrag van Christenen, voor ze in staat waren een effectieve oorlog tegen de Turken te voeren. Dit blijkt ten eerste uit het moordzuchtige gedrag van sommige Christenen tegenover Turken. Aan Turken mag slechts schade toegebracht worden wanneer zij ofwel rechtmatig vanuit de staat veroordeeld worden na het plegen van een misdrijf, ofwel bij uiterste noodzaak vanuit zelfverdediging. Ten tweede blijkt het slechte gedrag van Christenen uit de manier hoe Christenen elkaar behandelden. De Christelijke wereld moest herenigd worden om sterk genoeg te zijn de strijd tegen de Turken te winnen (Van Herwaarden, 2011, p. 9). Christenen die elkaar bestrijden, moeten immers wel erg ver van de leer van Christus geraakt zijn. Erasmus brengt als mogelijke theorie naar voren dat God de Turken naar de Christenen heeft gestuurd als uitdaging: zijn de Christenen Christelijk genoeg om zichzelf te kunnen verdedigen tegen aanvallen van de Turken? Dat de Christenen de

Turken echter nog niet verslagen hebben, betekent dat de Christenen qua gedrag nog niet veel beter zijn dan de Turken (TK, 27). De Christelijke leiders voeren immers zelf oorlogen aan om de Turken te verslaan, wat laat zien hoe ver de Christenen van het ware geloof verwijderd zijn geraakt. Echte Christenen zouden nooit de wapens oppakken om aan te vallen, slechts om te verdedigen. 'Wij laten ons net zo goed op sleeptouw nemen door onze honger naar macht', constateert Erasmus, 'we zijn even verkikkerd op rijkdom en weelde. Kortom, als we ze bestrijden zijn we eigenlijk zelf Turken' (TK, 36).

Erasmus' betoog over de Turken als externe dreiging van de Christenwereld, slaat dus geleidelijk om in een kritiek op de Christenen zelf. 'Turk' wordt nu metaforisch gebruikt voor het uitbannen van het onchristelijke uit het hart van de Christen (Van Herwaarden, 2011, p. 5). De externe dreiging van grote getalen Turken aan de Christelijke grenzen, wordt van geringer belang geacht dan de dreiging van de interne gesteldheid van de Christenwereld (Van Herwaarden, 2011, p. 7). Zo stelt Erasmus zich in *Dulce Bellum Inexpertis* op het standpunt, dat hij zich meer ergert aan de naam-Christenen, d.w.z. de mensen die zichzelf Christen noemen maar Zijn doctrine nooit hebben gelezen of hebben nageleefd, dan de Turken. De Turken zijn immers half-Christen en hebben enkel een duwtje in de rug nodig om helemaal Christen te worden (Van Herwaarden, 2011, p. 2).

'Waar vind je nog sporen van oprecht geloof, van christelijke naastenliefde, vredelievendheid en solidariteit? Noem mij een volk waarin schurkenstreken allerhande, brutaliteit, arrogantie, roof en bedrog vrijer spel kregen! En wij maar als christenen van het zuiverste water de Turken verguizen? Willen we ze eens en voorgoed van ons afschudden, dan zullen we toch eerst het ergste soort Turken uit onze eigen geest moeten verdrijven: hebzucht, geldhonger, machtswellust, zelfoverschatting, goddeloosheid, hang naar luxe, genotzucht, bedrog, rancuneuze haat en afgunst... Pas als we die met het zwaard van de geest hebben verdelgd; pas als we ons een authentieke christelijke houding hebben eigen gemaakt zijn we klaar om, als de nood aan de man komt, het onder Christus' vaandel tegen de Turken op te nemen en met Hem als voorvechter de zege te behalen' (TK, 48).

'De strijd tegen de Turken was volgens Erasmus dus in zekere zin de strijd tegen de zonde', aldus Van Herwaarden, 'en hij vergeleek dat met het invoeren van de hulp van een medicus bij een zieke patiënt' (Van Herwaarden, 2011, p. 2). Erasmus stelt zich op het standpunt dat hij, tenzij het uiterst noodzakelijk is, geen voorstander is van een oorlog tegen de Turken. Noodzakelijker achtte hij het om die strijd in elke Christen op te heffen en de ware Christenen terug te vinden. De strijd tegen de Turken kan namelijk slechts gewonnen worden 'wanneer de Heer aan onze kant staat', want 'is hij onze bondgenoot, is al streven daarop gericht, wel, dan kunnen we het zelfs met honderd man opnemen tegen tienduizend. De zege zal de onze zijn. Daaraan voorafgaand moet echter wel de moraal in de Christelijke wereld hersteld zijn. Zo niet, dan maken we ons illusies' (TK, 70). Erasmus raadt dus geen oorlog tegen de Turken af, maar hij bepleit een oorlog die echt succes heeft, zodat Christus waardevolle triomfen opgedragen kunnen worden (TK, 52). Want, zo verdedigt hij, 'Een Turk doden opdat (uit hem) een Christen verrijst, een goddeloze vellen opdat hij als gelovige weer opstaat, dát is God welgevallig. Dát moet dan ook ons enig oogmerk zijn: niet ons rijk vergroten, maar dat van Christus' (TK, 49).

§5.3: Beperkt pacifisme

‘Wanneer het echter een noodlottige ziekte van de menselijke geest is, dat hij zonder oorlogen niet kan blijven bestaan, waarom wordt dit onheil dan niet liever over de Turken uitgestort? Hoewel het natuurlijk beter zou zijn, ook deze mensen door onderricht, weldaden en een oprechte levenswandel voor de Christelijke godsdienst te winnen in plaats van hen met de wapens aan te vallen. Maar toch, indien de oorlog, zoals zij zeiden, absoluut niet te vermijden is, dan zou deze ramp toch minder ernstig zijn dan wanneer Christenen zo goddeloos op elkaar losgelaten worden en met elkaar in botsing komen’ (QP, 73).

Er zijn verschillende interpretaties over hoe verdraagzaam Erasmus precies tegenover de Turken was, en diens gevolge, hoe absoluut zijn pacifisme precies is.

Dealy meent te kunnen verdedigen dat Erasmus’ afkeer van oorlog en zijn toestaan van oorlog elkaar niet tegenspreken. Hij moet namelijk uit praktische overwegingen oorlog wel toestaan, maar hij zou nooit spreken over een ‘gerechtvaardigde oorlog’. Volgens Dealy zijn er drie criteria om een oorlog te kunnen rechtvaardigen: 1) De oorlog is uitgeroepen door een rechtmatige autoriteit, 2) de oorlog is voor een gerechtvaardigd doel en 3) de oorlog wordt met de juiste intenties gevoerd (Dealy, 1984, p. 56). Erasmus gelooft niet in een gerechtvaardigde oorlog, daar hij geen van deze criteria ondersteunt. Hij is tegen het eerste criterium, omdat een autoriteit in de vorm van een heerser niet bepaalt wat goed is. Wat goed is, is bepaald door God en Christus, en een goede heerser moet zich hier aan houden. Christus was onder alle omstandigheden tegen oorlog, dus de hoogst mogelijke autoriteit, te weten God, zou nooit een oorlog goedkeuren (Dealy, 1984, p. 56). De toets van de rechtvaardigheid van een oorlog zou dus al nooit langs het eerste criterium komen volgens Erasmus.

Over het criterium van een gerechtvaardigd doel, zegt Erasmus: ‘Wie denk niet dat zijn eigen doel gerechtvaardigd is?’ (Dealy, 1984, p. 57). Vanuit elk perspectief is het eigen doel om een oorlog te beginnen rechtvaardig, en wie beslist er wie er gelijk heeft? Daarnaast is Erasmus er immers van overtuigd dat geen enkele oorlog, hoe rechtvaardig het doel ook is, werkelijk kan leiden tot meer materiele voordelen voor een koninkrijk.

Het laatste criterium, te weten ‘goede intenties’, zal ook nooit behaald worden in Erasmus’ ogen. Erasmus stelt zich op het standpunt dat goede intenties niet te verklaren zijn door woorden, maar bewezen worden via daden, via goed leven. De mensen die echt goede intenties bezitten, laten dit zien door geen oorlog te voeren en er alles aan te doen om vrede te bewerkstelligen (Dealy, 1984, p. 58). Volgens Dealy zal Erasmus dus nooit over een rechtvaardige oorlog spreken. Erasmus zal oorlog altijd afkeuren, ook al is hij van oordeel dat het soms onvermijdelijk is.

Dealy erkent dus dat er twee verschillende kanten binnen het denken van Erasmus zijn, maar zij sluiten elkaar niet uit. Hij verdedigt dat Erasmus de twee zijden van Christus’ denken aanhoudt. Enerzijds keurt Christus oorlog uit principe niet goed. Maar anderzijds erkent Christus dat oorlog een reëel onderdeel van de wereld is, waar men mee om moet leren te gaan. Om dit te leren probeert Christus oorlog langzaamaan minder kwaadaardig, zachtaardiger, te maken en anderzijds minder aantrekkelijk, zodat het uiteindelijk minder gebruikt zal worden als oplossing. En hopelijk zal oorlog dan vanzelf verdwijnen uit de wereld. Christus was geen utopist; hij beseftte dat de imperfecties van de mensen geleidelijk aangepakt moesten worden en niet meteen konden verdwijnen (Dealy, 1984, p. 63). Die aanpak hanteert Erasmus ook. Hij is tegen oorlog, maar beseft dat deze (nog) onvermijdelijk is. Dit neemt niet weg dat hij er alles

aan doet om te laten zien dat oorlog nooit de juiste oplossing is en meer kwaad teweeg brengt dan goeds; in de hoop dat de mens zal inzien dat oorlog uitgebannen moet worden.

Maar hoe staat dit in verband met zijn uitspraken over Turken? Dealy verdedigt dat Erasmus de vorsten tracht te doen inzien dat zij nooit problemen met geweld moeten oplossen, zodat hun volk dit gedrag zal spiegelen (Dealy, 1984, p. 64). De Turken hebben deze goede voorbeelden echter niet en het ontbreekt hen aan een goede opvoeding; zij hebben immers geen Christenvorst. Zij zijn in beschavingsopzicht nog barbaars. Daarom moeten de Christenen zichzelf wel verdedigen, maar ze moeten trachten daar waar mogelijk geen geweld te gebruiken. Het is de taak van de Christen de Turken te doen inzien dat er betere wegen zijn om te bewandelen. De Turken kunnen bekeerd, gered, worden wanneer zij het goede voorbeeld krijgen. In de *Adagia* schrijft Erasmus hierover dat de Turken het gevoel moeten krijgen dat de Christenen hen uitnodigen om gered te worden, en niet aanvallen omdat ze zin hebben in een rooftocht (DBI, 349). Een oorlog dient gevoerd te worden met een Christelijke geest, om een nieuwe manier van leven te 'introduceren'

Van Herwaarden stelt zich op het standpunt dat Erasmus niet tolerant was in de moderne betekenis van het woord. 'Tolerant zijn' betekende geen 'acceptatie', maar eerder een vorm van verdraagzaamheid: 'een actief besluit om geduldig de fouten van anderen te verdragen, omdat alleen God er een einde aan kan maken' (Van Herwaarden, 2011, p. 1). Kettters moeten de gelegenheid krijgen terug te keren van hun dwalingen. Wanneer er dus gesproken wordt van 'Erasmus' verdraagzaamheid tegenover de Turken', dan is dit niet in de zin dat Erasmus de Turken accepteert zoals ze zijn. Het betekent dat Erasmus de Turken niet aan wil vallen, daar er nog hoop is dat ze zich bekeren en 'goed' worden.

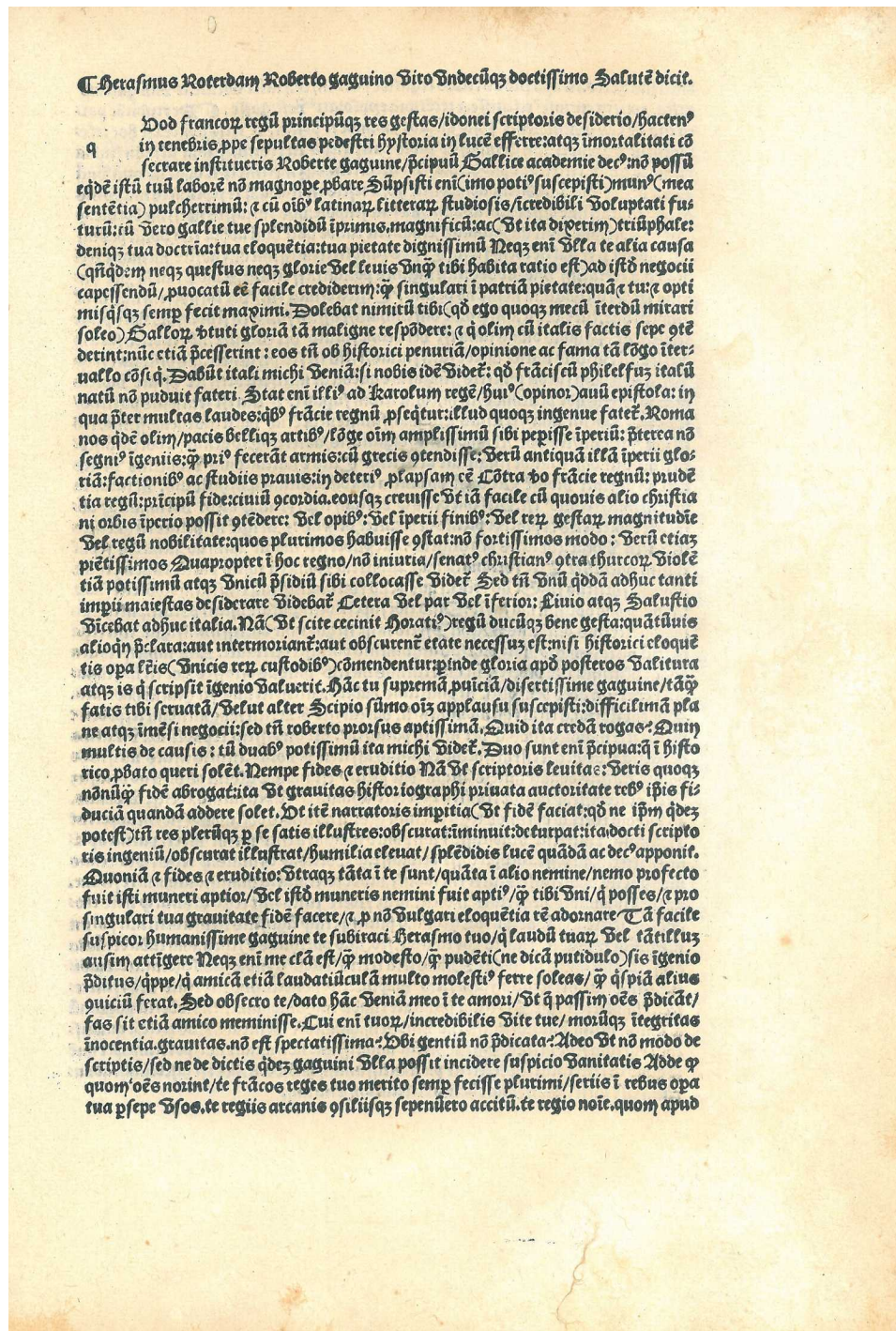
Toch verdedigt Erasmus in een brief uit 1495 aan Robert Gaguin (zie afbeelding 3) dat de Christenwereld een verplichting moet aangaan zich tegen de Turken te verdedigen (Van Herwaarden, 2011, p. 4). Hier staat Erasmus' pacifisme 'op het randje van de geloofwaardigheid', volgens van Herwaarden. 'Hoe begrijpelijk binnen de context van zijn tijd zijn opmerkingen ook mogen zijn', stelt Van Herwaarden zich op het standpunt, 'het is onweersprekelijk dat hier grenzen van verdraagzaamheid zichtbaar worden' (Van Herwaarden, 2011, p. 2).

Erasmus stelde de oorlog tegen de Turken dan wel zo lang mogelijk uit, en riep continu om pogingen tot vreedzame bekering van de Turken, maar een oorlog tegen de Turken lijkt hoe dan ook toegestaan door Erasmus, al dan wel op 'beschaafde' wijze (Van Herwaarden, 2011, p. 5). Erasmus' verdraagzaamheid lijkt zich volgens Van Herwaarden slechts te beperken tot zijn eigen groep, de Christenen. De Turken lijken iets wat net als godslastering uitgeroeid moeten worden; 'een gesteldheid die teniet moet worden gedaan, alvorens een volwaardig mens, dat wil zeggen een oprecht Christen, te kunnen zijn' (Van Herwaarden, 2011, p. 9).

Ook Nathan Ron meent te kunnen verdedigen dat Erasmus' pacifisme zich slechts tot de Christenen lijkt te beperken. Erasmus' pacifisme moet eerder begrepen worden als 'irenisme': een niet-universeel, beperkt, concept van vrede dat slechts de Christenen omvat (Ron, 2014, p. 27). Tegen de Turken is Erasmus immers bereid te vechten. Erasmus' doel is harmonie binnen de Christelijke wereld en vreedzame Christelijke harten (Ron, 2014, p. 28). Om deze reden probeert hij zonder geweld theologische verschillen op te lossen, maar hij deinst er niet voor terug mocht het nodig zijn.

Uit de verschillende citaten en interpretaties in dit hoofdstuk kan afgeleid worden dat Erasmus' pacifisme zeer betwifelbaar is. Zijn pacifisme is lang niet zo

absoluut als Erasmus in veel teksten presenteert. Ik zou me bij Dealy aan willen sluiten in het oordeel dat deze erkenning van de onvermijdelijkheid van oorlog niet in strijd is met Erasmus' afkeer van oorlog. Toch kan wel geconcludeerd worden dat Erasmus' pacifisme niet absoluut was, en dat Erasmus mede daarom niet zo politiek naïef is als hij vaak wordt beschreven.

3. Afbeelding van de eerste pagina van de beschreven brief (No 45) aan Gaguin uit 1495 waarin Erasmus de verplichting van de Christenwereld beschrijft om zich tegen de Turken te verdedigen. Dit is de eerste tekst van Erasmus die ooit in druk verscheen.

Hoofdstuk 6: De moraliteit van Machiavelli

§6.1: Andere interpretaties van Machiavelli

Volgens Erica Benner werden de boeken van Machiavelli door een groot deel van Machiavelli's tijdgenoten anders geïnterpreteerd dan heden ten dage. Machiavelli was meer dan slechts politiek commentator; hij schreef ook vele toneelstukken, waaronder komedies, waarin hij de vorsten belachelijk maakte. Wanneer zijn hele oeuvre bekeken wordt, van *De vorst* tot aan zijn toneelstukken en gedichten, lijkt het volgens Benner dat Machiavelli twee verschillende kanten heeft die elkaar constant tegenspreken. Machiavelli lijkt enerzijds aan de kant van de vorsten te staan en te laten zien hoe een volk zo effectief mogelijk onder de duim gehouden kan worden; anderzijds lijkt hij aan de kant van het volk te staan en de vorsten van zijn tijd vijandig te bejegenen.

Machiavelli's twee bekendste werken lijken al tegengestelde stemmen te bevatten. In *De Vorst* wordt raad gegeven hoe een heerser zich zo machtig mogelijk kan presenteren en hiermee angst kan inboezemen bij vriend en vijand, om zo nog meer macht te verkrijgen. *Discorsi* omvat echter veel mildere overtuigingen; het volk zou de vorst moeten proberen te controleren. Daarnaast lijkt Machiavelli in *Discorsi* meer heil te zien in een republiek dan een monarchie.

Volgens Jan Lindhardt probeert Machiavelli via het schrijven van *De vorst* terug in de gunst te komen bij de Medici familie, nadat hij uit zijn staatsambt was ontslagen en zelfs was verbannen (zie hoofdstuk 4). Hij zou te 'ouderwets en conservatief' zijn. Machiavelli wilde laten zien dat hij wel degelijk over moderne opvattingen beschikte en de vorst kon bijstaan in zijn missie zo machtig mogelijk te worden (zie hoofdstuk 1). Lindhardt beschrijft dat wanneer *De vorst* niet mocht baten om terug in de gunst te komen, Machiavelli begon te schrijven aan zijn nieuwe werk, genaamd *Discorsi*.

Dat in deze twee werken verschillende invalshoeken worden gepresenteerd, is volgens Lindhardt niet contradictoir (zie hoofdstuk 3). Machiavelli was een historicus en staatsman die beschreef wat hij zag en nooit zijn eigen mening naar voren bracht. Ethiek was voor hem dan ook niet van belang. In *De vorst* beschreef hij wat de beste manier van regeren was vanuit het belang bezien van de heerser, namelijk het behoud van zijn rijk. In de *Discorsi* beschreef Machiavelli de zaken echter vanuit een ander perspectief, namelijk het belang van het volk, d.w.z. niet onderdrukt worden. Machiavelli bracht twee verschillende uitgangspunten naar voren, maar geen contrasterende meningen. Hij sprak zichzelf dus niet tegen.

Toch roept dit de vraag op wat Machiavelli's mening werkelijk was. Heeft zijn eigen stem toch ooit doorgeschemerd in zijn beschrijvingen, en zo ja, in welk werk dan? Was in *De vorst* Machiavelli's ware stem te vinden, of in *Discorsi*?

Benner betoogt dat Machiavelli te letterlijk wordt genomen in werken als *De vorst*. Machiavelli maakt gebruik van ironie om te laten zien hoe belangrijk hij moraal vindt en om te pleiten voor een rechtsstaat in plaats van een dictatuur (Benner, 2018, p. 20). Veel van zijn tijdgenoten hadden dat al door. Benner beschrijft hoe de Engelse kardinaal Reginald Pole naar Florence afreisde, omdat hij wilde achterhalen wie de werkelijke Machiavelli was. Pole had veel bewondering voor Machiavelli als geleerde en kon niet begrijpen hoe zo'n intelligent persoon, zulke weezinwekkende ideeën opperde over een alleenheerschappij. De Florentijnen vertelden Pole dat Machiavelli hen had toevertrouwd dat hij het zelf niet eens was met alle maatregelen die hij in *De vorst* beschreef (Benner, 2018, p. 14). Machiavelli scheen beweerd te hebben dat hij Lorenzo de Medici zag als een tirannieke vorst. Hij had het boekje aan Lorenzo De Medici

opgedragen en voelde zich genooddaakt te beschrijven wat Lorenzo wilde lezen. Machiavelli had dus slechts beschreven wat hij dacht dat deze heerser wilde horen.

De Florentijnen dachten echter niet dat Machiavelli dit had gedaan om terug in de gunst te komen bij de Medici familie. Machiavelli was immers veel te intelligent om te denken dat hij geprezen zou worden om zulke cynische beschrijvingen (Benner, 2018, p. 14). Zijn eigenlijke doel was om zaken te beschrijven waarvan een tirannieke vorst zou denken dat ze hem meer macht zouden bezorgen, terwijl het uitvoeren van deze praktijken de vorst in werkelijkheid slechts gehater zou maken. Machiavelli hoopte dus eigenlijk dat een vorst zijn raad op zou volgen, zodat hij het volk tegen zich zou krijgen en zichzelf uit eigener beweging ten val zou brengen (Benner, 2018, p. 15). 'Met andere woorden, de meest schokkende raadgevingen uit het boek waren ironisch bedoeld', verdedigt Benner (Benner, 2018, p. 15).

Pole trok de conclusie dat de adviezen voor het veiligstellen van de politieke macht zelfs onrealistisch te noemen zijn (Benner, 2018, p. 15). Wat het door Machiavelli gestelde hoofddoel van het werk, namelijk beschrijven hoe de dingen zijn in de realiteit en passende oplossingen vinden, teniet lijkt te doen.

Volgens Machiavelli's bewonderaars was het hem er dus vooral om te doen om 'machtswellustige en bedrieglijke praktijken' van vorsten aan de kaak te stellen (Benner, 2018, p. 12). *De vorst* wordt gezien als een boek dat als doel heeft aan te tonen hoe 'pervers' een heerschappij kan zijn, volgens Benner. 'Hij wilde burgers in vrije republieken waarschuwen voor de risico's die ze lopen als ze het bewind in handen leggen van één man' (Benner, 2018, p. 12). Francis Bacon leek dezelfde interpretatie toegedaan. Hij stelde dat Machiavelli de wens had mensen te leren hoe men misleidingen kon herkennen (Benner, 2009, p. 3). Volgens Bacon is een aandachtige studie naar de manier waarop corruptie opereert, namelijk achter een façade van deugdzaamheid, de beste bescherming van eerlijkheid en oprechte moraliteit.

Om dit te ontdekken moet men wel aandachtig tussen de regels doorlezen. Machiavelli heeft zijn boodschap namelijk goed verborgen, omdat veel dingen in zijn tijd niet gezegd konden worden of niet geloofd zouden worden als hij ze expliciet had beweerd (Benner, 2009, p. 65). *De vorst* bevat impliciete lessen om onderdanen te leren hoe corruptie van een heerser herkend kan worden.

Als de tijdgenoten gelijk hadden en *De vorst* inderdaad een mengsel was van politieke ernst en ironie, dan zou dat veel tegenstrijdige zaken kunnen ophelderen. In het eerste geval de meerzinnige uitspraken en de schijnbare meerstemmigheid van Machiavelli. Maar belangrijker nog, het zou het persoonlijke verhaal van Machiavelli begrijpelijker maken. Machiavelli was zijn hele leven gekant tegen de machtsspelletjes die gespeeld werden in Italië en tegen veroveringszucht. Zijn doel was om Italië sterk te verenigen, zodat de burgers meer vrijheid zouden kunnen hebben. Hoe kan iemand met zulke doelen, net na zijn verbanning door De Medici's, de heersers advies geven om nog meer grip te krijgen op Italië door het volk nog meer te onderdrukken, om vervolgens in *Discorsi* voor een republikeinse staatsvorm te pleiten? (Benner, 2018, p. 311). In februari 1523 is Machiavelli zelfs veroordeeld tot gevangenisstraf wegens verdenking van samenzwering tegen de Medici's (Viroli, 2010, p. xiii). Dit lijkt erop te wijzen dat Machiavelli inderdaad negatief tegenover de Medici's stond en dus niet probeerde via *De vorst* terug in de gunst te komen bij deze rijke familie.

Voordat ik deze alternatieve interpretatie verder uitwerk en weeg, lijkt het me verstandig een paar van die eventuele dubbelzinnige uitspraken van Machiavelli onder de loep te nemen.

§6.2: De andere stem van Machiavelli

‘Het eerste waar wij Italianen de kerk en de priesters dankbaar voor mogen zijn is dat we ongelovig en slecht geworden zijn’ (D, 135).

In *De vorst* geeft Machiavelli adviezen die als egoïstisch en ondeugdzaam gelezen kunnen worden. Zo raadt Machiavelli een vorst bijvoorbeeld aan zichzelf gevreesd te maken, zodat het volk niet in opstand durft te komen. Wanneer men echter aandachtig tussen de regels doorleest, zijn er aanwijzingen te vinden die lijken te leiden tot de opvatting dat Machiavelli dit niet de meest ideale methode vindt om het volk loyaal te houden. Zo schrijft hij dat het beter is ‘gevreesd te zijn dan geliefd, wanneer men *niet in staat is om beide te zijn*’ (IP, 71). Het schijnt hier alsof Machiavelli de voorkeur geeft aan een vorst die niet slechts gevreesd, maar ook geliefd is. Toch wordt hier, met uitzondering van minimaal goed gedrag om ‘het volk tevreden te houden’, in het gehele boek verder niet over gesproken.

Eerder schrijft Machiavelli dat de kloof tussen ‘hoe men zich zou moeten gedragen’ en ‘hoe men zich werkelijk gedraagt’ groter is dan wenselijk (IP, 63). Maar hij zal zich wegens praktische overwegingen slechts bezig houden met adviezen op grond van hoe vorsten zich in de realiteit gedragen. Dit lijkt de suggestie te wekken dat Machiavelli wenst dat een vorst zich anders gedraagt dan wat hij adviseert in *De vorst*. Machiavelli schrijft een advies op basis van de realiteit en betreft het ethische gebied daarom niet bij *De vorst*. Dit betekent echter niet dat hij geen ethische voorstelling heeft van hoe een goede heerser zou moeten zijn. Deze ethische benadering lijkt van tijd tot tijd duidelijker aanwezig in *Discorsi*, waar Machiavelli het niet alleen over vorsten heeft, maar tevens over republieken.

Ten eerste lijkt Machiavelli milder te zijn in *Discorsi*. Jan Lindhardt is van oordeel dat Machiavelli in *De vorst* een volkomen consequent absolutisme verdedigt, waarbij de heerser alle macht bezit en het recht heeft om misdrijven te plegen om zijn macht te kunnen behouden. In *Discorsi* daarentegen is Machiavelli slechts positief over republieken, volgens Lindhardt. Machiavelli lijkt van mening te zijn dat een volk beter in staat is tot het vormen van een juist beleid dan de vorst (Lindhardt, 2007, p. 40). Lindhardt beschrijft dat er interpretaties zijn die verdedigen dat dit verschil te verklaren is door de kringen waarin Machiavelli zich op de verschillende tijden begeeft. Tijdens het schrijven van *De vorst* had Machiavelli alle ervaringen van ‘de sluwe en bedrieglijke spelletjes van vorsten en regeringen’, van o.a. de Medici’s en de buitenlandse vorsten tijdens zijn reizen, nog vers in zijn geheugen. Vandaar dat hij de aard van de vorsten beschreef en geen vertrouwen had in eventuele veranderingen en verbeteringen van deze aard. De *Discorsi* werd echter pas geschreven wanneer Machiavelli regelmatig deel uitmaakte van humanistische gezelschappen. De humanisten hadden wellicht zijn mening ‘gematigder en optimistischer’ gemaakt (Lindhardt, 2007, p. 41).

Zo schrijft Machiavelli in *Discorsi* over Alexander de Grote, die wanneer hij over een nieuw gebied regeerde, alle inwoners liet verhuizen naar een door hem aangewezen plek. De mensen hadden zelf niets in te brengen en werden behandeld als een kudde dieren. Machiavelli is van oordeel dat dit een wrede manier van regeren is, die ‘haaks staat op alles wat Christelijk, ja zelfs op alles wat menselijk is’ (D, 164). Hij stelt zich op het standpunt dat iedereen zich verre van zulke praktijken dient te houden en adviseert dat men zich liever dient te gedragen als een gewoon burger, dan als een koning die ‘mensen aan zulke beproevingen onderwerpt’. Maar, voegt Machiavelli hier aan toe,

wanneer men niet de goede weg in wil slaan en zich op een harde manier wil handhaven, dan moeten zulke wrede methoden wel degelijk gehanteerd worden.

Deze passage wekt wederom de schijn dat Machiavelli niet achter de wrede praktijken staat die hij in *De vorst* beschrijft. Machiavelli lijkt wel degelijk een morele voorstelling van een heerser te maken.

De mogelijkheid dat Machiavelli geen volledig vertrouwen heeft in het handelen van een vorst wordt aannemelijker wanneer men aandacht besteedt aan de wettelijke beperkingen die geadviseerd worden in *Discorsi*. Waar de heerser in *De Vorst* nog een volledige vrijbrief had te handelen zoals hij wilde, adviseert Machiavelli in *Discorsi* om erop toe te zien dat een vorst zich aan de wetten houdt. 'Koningen kunnen wispelturig zijn, en er zijn strenge wetten nodig om hen op de goede baan te houden' (D, 244). Machiavelli voegt eraan toe dat de aard van een massa niet slechter is dan de aard van een vorst: beide ontsporen wanneer ze geen respect weten op te brengen voor het wettelijk bestel waarin ze functioneren (D, 246). Hij is dus van oordeel dat zowel een republiek als een monarchie strenge wetten moet handhaven waaraan ook de heerser(s) zich moet(en) houden. 'Want een vorst die kan doen wat hij wil, handelt als een dwaas, en een volk dat kan doen wat het wil, handelt onverstandig' (D, 248).

Naast de negatievere toon over koningen en de morelere toon die Machiavelli aanslaat, schrijft hij in *Discorsi*, in tegenstelling tot wat Lindhardt beweert, wel degelijk positief over christelijke religie. Zo verdedigt Machiavelli dat rijken en republieken in verval raken wanneer ze religie verwaarlozen. Om de ondergang van een land tegen te houden mogen fundamentele religieuze tradities nooit verzaakt worden (D, 134). Zolang dat gebeurt 'zullen leiders geen moeite hebben om in hun staat de godvruchtigheid, en daarmee de deugdzaamheid en de saamhorigheid te bewaren'. Het belang van religie heeft volgens Machiavelli dus met deugdzaamheid te maken, wat hij blijkbaar toch van grote waarde acht.

Volgens Machiavelli is in Italië de religie verzaakt, wat te wijten is aan het pauselijke hof:

'Door het kwalijke voorbeeld van het pauselijke hof is elke devotie en elke godsdienstigheid in dit land verdwenen, wat tot een eindeloze reeks problemen en ontelbare wantoestanden heeft geleid' (D, 134).

Machiavelli verdedigt dat alle mogelijke goeds toekomt aan een land waar godsdienst heerst, omdat godsdienst deugdzaamheid teweeg brengt. De Kerk is echter al lang niet meer bezig met deugdzaamheid; daarom is zij verantwoordelijk voor alle tegenspoed en het verval dat in Italië teweeggebracht is.

De derde aanwijzing dat Machiavelli moreler is dan op het eerste gezicht lijkt, is dat hij moeilijk te interpreteren is. Benner is van oordeel dat Machiavelli in zijn hoofdwerken sterk gebruik maakt van Socratische elementen: zonder aandachtige interpretatie is het welhaast onmogelijk te beoordelen welke meningen van Machiavelli zelf zijn of welke van zijn spreekbuizen (Benner, 2009, p. 6). Zo spreekt hij vaak via historische voorbeelden of politieke bewindslieden. Hij trekt zelden duidelijke conclusies, maar laat liever zijn lezerspubliek interpreteren wat hij zou bedoelen met bepaalde passages. Dit maakt het zo lastig te bepalen of Machiavelli wel of geen ethische opvattingen laat doorschemeren in zijn teksten. In *The Art of War* gebruikt Machiavelli zelfs de klassieke dialoogvorm, waardoor het moeilijk te bepalen is welk personage de meningen van Machiavelli vertegenwoordigt; als een personage dit al doet.

Er zijn namelijk opmerkelijke passages in *The Art of War* die de vraag oproepen of Machiavelli het hier mee eens is; zo ja, dan staan deze meningen in sterk contrast met *De vorst*. In het laatstgenoemde werk wordt oorlog bijvoorbeeld beschreven als een noodzakelijk middel om goed te kunnen regeren: het volk moet verdedigd worden tegen veroveraars en dit kan alleen via het afschrikken van deze vijanden. *Discorsi* slaat al een gematigdere toon aan, waar wordt beschreven dat oorlog soms inderdaad noodzakelijk is, maar dat een heerser nooit teveel mag veroveren, waardoor hij de controle op zijn eigen rijk kwijt raakt. Oorlog mag dus niet gebruikt worden om een misplaatste veroveringsdrang te voeden. In *The Art of War* staan echter passages die het gebruik van oorlog af lijken te keuren op morele gebieden. Zo zou een goed mens nooit oorlog tot zijn kunst kunnen maken, omdat men tijdens oorlog moet bedriegen en geweld moet plegen (Machiavelli, 1965, p. 12). Deugdzaamheid van een mens lijkt hier dus vóór het voeren van oorlog geplaatst te worden.

Het personage Fabricio neemt de stelling in dat oorlog niet gezien moet worden als kunst, maar als uiterste noodzakelijkheid. Fabricio ziet het namelijk als zijn kunst om het volk goed te regeren en te beschermen. Dit houdt in dat men zich afzijdig moet houden van oorlog, want dat is vaak het beste voor het volk. Het is echter wel van belang dat wanneer oorlog onvermijdelijk is, men weet hoe oorlog gevoerd kan worden en in staat is de wapens op te pakken: ook dat is bescherming van het volk. Maar het koesteren van vreedstijd en de koning voorzien van goed advies in vreedstijd, is Fabricio's voornaamste taak. Er moet dus een balans ontstaan tussen vreedstijd koesteren en oorlog kunnen voeren wanneer noodzakelijk. Slechts wanneer een vorst zo'n adviseur heeft, zal hij goede beslissingen nemen. Wanneer een vorst namelijk omgeven is met slechts vredelievenden of slechts oorlogszuchtigen zal hij in de fout geraken (Machiavelli, 1965, p. 18).

Er zijn dus meerdere stemmen van Machiavelli en meerdere interpretaties van Machiavelli. Eerder in deze thesis heb ik de 'klassieke' oorlogs-en machtszuchtige ideeën van en interpretaties over Machiavelli uitgewerkt. In dit hoofdstuk zijn de 'alternatieve' stemmen en interpretaties, van o.a. Benner, naar voren gekomen over een Machiavelli die wel degelijk geïnteresseerd zou zijn in moraliteit. Maurizio Viroli heeft deze visie nog verder uitgewerkt en verdedigd dat Machiavelli een republikein was.

§6.3 Machiavelli de republikein

In de 16^e eeuw werd men aangeduid als 'republikein' wanneer men de ambitie had de gemeenschap te vertegenwoordigen. Vooraanstaande, rijke mannen werden verkozen om de gemeenschap te vertegenwoordigen, in plaats van dat een koninklijk erfgenaam een alleenheerschappij in stand hield. Deze vertegenwoordiging hield in dat het *res publica*, het algemeen belang, van het hele volk werd behartigd. Men zette zich in voor de samenleving, in plaats van zich te gedragen als ware men zelf de samenleving. In het geval van Machiavelli's republikanisme was de vrijheid van Florence het algemeen belang dat vertegenwoordigd moest worden.

Volgens Benner waren vroege lezers van Machiavelli's werk van mening dat zijn hoofddoel was om vrijheid in republieken te creëren en te behouden (Benner, 2009, p. 1). Rousseau zou zelfs al *De vorst* als republikeins werk gekenmerkt hebben. Maar de discussie over de vraag of Machiavelli waarden nastreefde of waarden als onrealistisch bestempelde, laaide in die tijd al op. Fichte maakte een combinatie tussen deze tegenstrijdige visies (Benner, 2009, p. 1). Hij stelde dat Machiavelli wel degelijk een republikein was, met als doel het verwezenlijken van republikeinse waarden.

Machiavelli was echter realistisch genoeg om te beseffen dat het soms noodzakelijk was elk mogelijk middel te gebruiken om een republiek te behouden. Bijvoorbeeld het behoud van nationale vrijheden door het volk te beschermen tegen monarchistische vijanden en buitenlandse dreigingen. Soms moesten waarden opzij gezet worden om waarden te behouden.

Eenzelfde combinatie wordt gemaakt door Maurizio Viroli met de *rule of law* en de *rule of man*. Na *De vorst* werd vaak de conclusie getrokken dat een heerser immuun is voor alle regels en zelf mag bepalen hoe hij regeert, maar in *Discorsi* wordt verdedigd dat een koning in zijn handelen beperkt moet worden via wetten (zie 6.2). De wetten moeten sterker zijn dan individuele burgers (Viroli, 2010, p. xvi). Wetten lijken dus over de mensen te heersen, in plaats van andersom, wat erop wijst dat er wel degelijk onveranderlijke ethische principes zijn volgens Machiavelli.

Henry Neville verdedigt dat Machiavelli het *rule of law*-denken nieuw leven in heeft geblazen, omdat hij inzag dat het de beste bescherming bood tegen tirannen (Benner, 2009, p. 4). In zijn tijd werden in Florence vaak wetten gebroken, daar het in het belang was van een selecte groep mensen, bijvoorbeeld zodat de Medici's hun macht konden behouden (Viroli, 2010, p. 201). Machiavelli stelde het algemeen belang van de samenleving voorop. Slechts het nastreven van het algemeen belang kan een goed leven voor iedereen creëren. Dit gebeurt het beste in een republiek. Bij de regering van een prins gebeurt het tegenovergestelde. Wat in het belang is van de prins, schaadt vaak de stad of het land en wat in het belang is van de stad of het land schaadt de prins (Viroli, 2010, p. xv). Het was daarom belangrijk het volk te doen inzien dat het algemeen belang door de meeste heersers niet behartigd wordt. Het volk moest worden geholpen de morele corruptie, die verstopt zat achter een façade van grootsheid of religie, te zien (Benner, 2009, p. 4). Machiavelli's verlangen het algemeen belang te beschermen lijkt zijn interesse voor de politieke geschiedenis te verklaren. Door de geschiedenis van Griekse en Romeinse tirannen te bestuderen, hoopt Machiavelli te achterhalen hoe hij een tirannieke heerschappij kan voorkomen.

Viroli beaamt Neville's positie, maar voegt eraan toe dat *rule of man* ook een essentiële rol speelt in Machiavelli's denken (Benner, 2009, p. 5). Om de vrijheid terug te krijgen in een corrupte staat, moet eerst de macht van de corrupte heerser afgenomen worden. Daarvoor schieten wetten te kort. Er is een persoon nodig die tegen de wetten van de corrupte heerser in durft te gaan en de macht van het volk kan herpakken. *Rule of man* is dus nodig om de *rule of law* te kunnen verdedigen.

Dit betekent echter niet dat Machiavelli a priori-wetten wil opleggen aan mensen. *Free-agency* speelt een belangrijke rol in Machiavelli's ethiek: het is belangrijk dat de mensen zelf kiezen voor wetten die waarden beschermen, en zodoende hun eigen gedrag beperken via wetten (Benner, 2009, p. 6). Respect voor de vrijheid van iedereen zou met wetten gewaarborgd moeten worden. Men zou zijn plichten moeten vervullen in overeenstemming met het geweten; men moet zich inzetten voor het vaderland uit liefde voor het vaderland en niet met een andere intentie (Viroli, 2010, p. 181). Daarvoor is een gevoel van individuele verantwoordelijkheid nodig. Het is belangrijk dat ieder beseft dat de verbetering van het vaderland⁹ niet van anderen kan komen: een

⁹ 'Vaderland' is uiteraard een moeilijk begrip om te hanteren in de Italiaanse context, daar Italië als eenheid nog niet bestond. Wanneer het begrip 'vaderland' in de context van Machiavelli wordt gebruikt, wordt dus vaak zijn stad Florence aangeduid. Toch erkende Machiavelli een gedeelde Italiaanse taal en cultuur en was het zijn wens dat Italië een verenigde republiek zou worden. Vandaar dat 'vaderland' ook als het toekomstig verenigde Italië gelezen kan worden.

ieder is nodig in deze emancipatie. Daarom moet men trachten deugdzaam te leven in de samenleving en zich inzetten voor het algemeen belang.

Tegelijkertijd stelt Machiavelli zich op het standpunt dat noodzakelijke omstandigheden een individu er soms toe dwingen in te zien dat moreel handelen geen optie is. Soms moet moraliteit aan banden worden gelegd 'voor zelfbehoud' (Benner, 2009, p. 141). Waarschijnlijk bedoelt Machiavelli hier dus mee dat wanneer men de republikeinse waarden probeert te heroveren of beschermen, ethisch gedrag soms tekort schiet en men op minder deugdzame manieren moet vechten voor deze waarden.

Wanneer de morele, republikeinse lezing van Machiavelli wordt aangehouden, krijgt het aan hem toegeschreven consequentialisme een andere betekenis. De middelen van een vorst worden niet langer goedgekeurd om een staat te beschermen tegen veroveringen, maar alle middelen zijn wel toegestaan om de veiligheid en waardigheid van een republiek te waarborgen (Benner, 2009, p. 328). Deze nieuwe definitie van het aan Machiavelli toegeschreven consequentialisme heeft al een morelere lading, dan het 'doel heiligt alle middelen' van een tirannieke vorst. Het gaat niet zomaar om het beschermen van een staat, maar om het beschermen van een 'goede', d.w.z. republikeinse, staat; een bescherming van een goede manier van leven.

Er blijft nog één grote contradictie onopgelost in deze nieuwe interpretatie van Machiavelli. Hoe kan Machiavelli enerzijds wel moralistisch zijn ingesteld, en een visie hebben op het goede leven, en anderzijds het religieuze beeld van een goede christen zo afkeuren? Hoe kan het dat Machiavelli tegen menging van religie en politiek is, terwijl hij wel in moraliteit, en het belang van religie voor moraliteit, gelooft? Viroli geeft daar een antwoord op. Machiavelli is wel degelijk religieus, en wel degelijk Christelijk. Hij keurt slechts de Christelijke kerk van zijn tijd af; Italië heeft een religieuze hervorming nodig. Via deze kritiek op het Christendom van zijn tijd, en zijn roep om hervorming, werd Machiavelli vaak beschreven als een 'ongelovige'; maar dit was hij niet (Viroli, 2010, p. 214). Machiavelli's religie is een religie van vrijheid, die een herleving van Italië als republiek mogelijk zou moeten maken (Viroli, 2010, p. ix).

Viroli sluit zich aan bij het oordeel dat Machiavelli zeer kritisch was op de Medici familie. Machiavelli stelt zich in de *Discorsi* namelijk op het standpunt dat beloningen en lofzangen alleen gerechtvaardigd zijn wanneer eerbare daden zijn verricht om vooraf gestelde doelen te behalen die het algemeen belang dienen. Daarnaast schrijft Machiavelli in zowel *De vorst*, als *Discorsi* dat een vorst aanzien moet verdienen via zijn daden en zijn reputatie, en niet via omkoping of beloften van wederdiensten. Het hele Medici-machtssysteem was er echter op gebouwd om aanhangers te creëren via afhankelijkheid. Men moest de Medici wel steunen, daar zij status en rijkdom konden genereren. De Medici's leken dus feitelijk te regeren via afkoping van zowel onderdanen, als andere invloedrijke personen die de Medici familie immuun konden maken voor de wetten (Viroli, 2010, p. xvi). De Medici familie lijkt in strijd te zijn met het beeld van een heerser dat Machiavelli schetst, en dus is het aannemelijk dat Machiavelli geen bewonderaar was van De Medici's.

Viroli verdedigt dat Machiavelli wel degelijk een ideaalbeeld voor ogen had van hoe Italië geregeerd zou moeten worden. Machiavelli's grootste doel was om dit ideaalbeeld over te dragen via zijn werken. De belangrijkste passages van zijn werken worden dan ook gekleurd door moeilijk, bijna onmogelijk, te behalen politieke doelen, zoals Italië bevrijden van buitenlandse overheersing, een goed geordende republikeinse regering institutionaliseren en het uitbannen van corruptie via het doen herleven van religieuze en morele waarden in Italië (Viroli, 2010, p. xviii). Machiavelli was niet slechts een passieve beschrijver van de realiteit; hij begreep dat politieke realiteit niet iets was

wat slechts geobserveerd moest worden. Hij was ervan overtuigd dat een ware realist, en een waar politiek leider, iemand was die grote morele idealen voor zich kon zien en voorzichtig en geduldig werkte om deze bewaarheid te krijgen (Viroli, 2010, p. xviii). Machiavelli zou dus wel degelijk een idealist zijn; net als tijdgenoot Erasmus. Maar waar Erasmus zich meer opstelde als profeet voor een betere wereld, was Machiavelli een activist die mensen in beweging probeerde te krijgen. Dat is Machiavelli's ware religie, verdedigt Viroli.

Dat Machiavelli in God geloofde is iets waar men niet omheen kan volgens Viroli. Machiavelli verwees vaak naar God in zijn persoonlijke brieven, aan o.a. familie (Viroli, 2010, p. 43). Maar Machiavelli leek zijn eigen interpretatie van God te hebben; hij bestudeerde vooral de waarden die God volgens hem symboliseerden. De God die Machiavelli diende, de ware Christelijke God, was een God die rechtvaardigheid bemint, die zijn onderdanen opdraagt van hun vaderland te houden en die wenst dat mensen sterk genoeg zijn om dat vaderland te verdedigen (Viroli, 2010, p. 1). God wil niet dat de mens bescheiden is en zijn andere wang toekeert wanneer wreedheid hem kwaad doet; God wil dat mensen in vrijheid kunnen leven en via deugdzaamheid kwetsbare waarden kunnen creëren en beschermen.

Dit republikeinse christendom, gebaseerd op het principe dat een ware Christen een goede burger is die het algemeen belang dient en het goddelijke plan van vrijheid probeert te verwezenlijken op aarde, heerste in het Florence van Machiavelli (Viroli, 2010, p. 2). God houdt van vrije republieken, beloont hen die rechtvaardig heersen, wenst dat de naar Zijn evenbeeld geschapen mensen zich net zo deugdzaam gedragen als Hij en hun aardse steden ontwerpen naar het evenbeeld van de heilige stad. Het Florentijnse Republikeinse Christendom bestond uit het humanistische ideaal dat mensen de potentie hadden Goddelijk te worden via deugdzaamheid; alleen op deze manier kon Gods vriendschap verkregen worden (Viroli, 2010, p. 61). Door het vertrouwen in en de angst voor God werden mensen gemotiveerd Zijn taak te volbrengen (Viroli, 2010, p. 185). De plicht aan God bestond uit het creëren van een vrij leven op aarde. Deze interpretatie van het Christendom wakkerde de aversie tegen de Katholieke Kerk aan en stimuleerde het verlangen naar een religieuze en morele hervorming zodat liefdadigheid en rechtvaardigheid opnieuw centraal zouden komen te staan binnen de samenleving. De huidige Kerk was te veel met bijzaken bezig en was het fundamentele principe van het Christendom uit het oog verloren, m.a.w. de morele waarden (Viroli, 2010, p. 210).

Waarschijnlijk is Machiavelli geïnspireerd door de Romeinen. Liefde voor het vaderland was namelijk ook een centrale waarde bij de Romeinen, wat hen ertoe aanzette deugdzaam te leven en een rechtvaardige regering te installeren. Wellicht heeft dit ervoor gezorgd dat de Romeinen zo'n grote wereldmacht werden (Viroli, 2010, p. 47). Deze inspiratie wilde Machiavelli overdragen. Volgens Viroli schreef Machiavelli met het doel mensen te onderwijzen wat het betekende om goed te zijn en goed te leven; wat vereist was om een goed burger te zijn (Viroli, 2010, p. 7). De Christelijke plicht was de liefde en inzet voor het vaderland (Viroli, 2010, p. 61). Vaderlandsliefde is een broze emotie die snel uitgeblust kan worden. Ze moet steeds onderwezen en gestimuleerd worden (Viroli, 2010, p. 74). Slechts dan zal de corruptie van het land en de interne morele corruptie van het individu verslagen kunnen worden (Viroli, 2010, p. 154). Deze interpretatie klinkt wederom meer als tijdgenoot Erasmus, dan de klassieke interpretatie van Machiavelli. De twee tijdgenoten lijken steeds minder totale tegenpolen te zijn. Maar waar Machiavelli puur over zijn Florence en zijn wens om Italië te verenigen schrijft, wil Erasmus de gehele Christenwereld verbeteren.

Een republiek kon dus alleen volharden als men geïnspireerd werd volgens de Christelijke waarden te leven. Anders zou het volk niet in staat zijn het eigen handelen te beperken. Er moeten regels opgesteld worden vanuit de Christelijke waarden, zodat de eigen vrijheid beperkt wordt om de vrijheid van de hele staat en het hele volk te vergroten. Speelt deze religie geen rol, dan kan het volk niet anders dan aan een prins of tiran te gehoorzamen; het volk weet dan niet wat het beste is voor hem (Viroli, 2010, p. 178).

Machiavelli schreef om te inspireren, maar beseftte dat dit niet voldoende was. Mensen moesten actief bewogen worden zich in te zetten voor deze hervorming van religie (Viroli, 2010, p. 8). Zonder een religie waarin wetten van deugdzaamheid en rechtvaardigheid gehoorzaamd werden, zou er nooit vrijheid terug keren in Italië; of welke samenleving dan ook. Machiavelli waarborgde dus niet de alledaagse interpretatie van het Christendom; hij haalde zijn eigen interpretatie uit de Bijbel en moedigde anderen aan dit ook te doen. Machiavelli verdedigde dat de kern van het Christendom was om mensen te inspireren met fundamentele waarden en hierover vrij met elkaar te spreken. Hij hekelde de beslissing van de Kerk om religie op te leggen met het zwaard. Spinoza zou hier later door geïnspireerd worden om over religieuze vrijheid te schrijven (Viroli, 2010, p. 17).

Volgens Hannah Arendt maken deze eigenschappen Machiavelli en zijn republikeinse christendom tot de spirituele vader van de revolutie in de moderne zin. Hij bezat het verlangen om de geest van de Romeinse oudheid te doen herleven en ditzelfde verlangen zou later karakteristiek worden voor het politieke denken van de 18^e eeuw (Viroli, 2010, p. 26). Volgens Machiavelli was in een nieuwe politieke orde 'zowel geweld als religie, zowel macht als autoriteit, zowel de kracht van wapens, als de kracht van woorden' vereist (Viroli, 2010, p. 28).

Machiavelli's religie kenmerkt zich dus door de grote liefde voor het vaderland. In een brief, gedateerd 16 april 1527, schrijft Machiavelli: 'Ik hou meer van mijn vaderland dan van mijn eigen ziel'.¹⁰ Van deze uitspraak kan afgeleid worden dat Machiavelli de voorspoed van zijn vaderland boven religieuze aanbidding plaatste en de liefde voor het algemeen belang boven het individuele belang (Viroli, 2010, p. 35). Deze liefde probeerde Machiavelli over te brengen via zijn politieke werken, om onder andere jongeren te inspireren zich in te zetten voor de voorspoed van hun vaderland door een morele en religieuze hervorming in gang te zetten (Viroli, 2010, p. 39). In Machiavelli's tijd was Italië immers niets meer dan een aantal stadstaten, maar Machiavelli erkende de gedeelde taal en cultuur. Hij zag een verenigd Italië voor zich en hoopte dit te kunnen bewerkstelligen door patriottistische liefde op te roepen voor meer dan slechts de eigen stadstaat. Machiavelli schrijft daarom regelmatig over zijn 'vaderland' en over 'Italië'.

Daarnaast verdedigt Viroli dat Machiavelli goed beseftte dat het soms noodzakelijk was om de religieuze principes te negeren; om het vaderland te dienen en mensen te bevrijden is het noodzakelijk af en toe beloften te breken, wrede te zijn en te liegen (Viroli, 2010, p. 63). God begrijpt dit ook. De voornaamste taak die God de mens heeft opgelegd is het dienen van het vaderland, wat soms onmogelijk gepaard gaat met deugdzaam gedrag. Om deze reden zal God bereid zijn mensen te vergeven die gedwongen zijn om kwaad gedrag te vertonen (Viroli, 2010, p. 65). Volgens Machiavelli is er dus geen contradictie tussen Christelijke religie en vaderlandsliefde. De

¹⁰ De vertaling van 'meer dan mijn eigen ziel' is bediscussieerbaar. Er zijn in de tijden verschillende vertalingen geweest van deze passage.

voornaamste taak van een prins is het verdedigen van zijn land, met alle noodzakelijke middelen. God zal hem hiervoor vergeven (Viroli, 2010, p. 117).

Machiavelli's doel was niet het creëren van een nieuwe theologie, maar het creëren van een nieuwe manier van leven (Viroli, 2010, p. 88). Een manier van leven die mensen de kracht kon geven de strijd te winnen van morele corruptie. Die strijd kon gewonnen worden door een religie, een levensstijl, van deugdzaamheid, gericht op de klassieke waarden. De liefde voor vrijheid moet mensen inspireren een betere samenleving te ontwerpen. Een religie bestaande uit liefde voor vrijheid zou een republiek teweeg kunnen brengen waar het volk soeverein was en rechtvaardige wetten op zou stellen (Viroli, 2010, p. 154).

Zelfs het leger zou zichzelf beter kunnen regeren door middel van deze republikeinse religie. Wanneer soldaten een eed zwoeren aan God om het vaderland te verdedigen tegen morele corruptie door een rechtvaardige soevereiniteit te herstellen, zouden ze een plicht voelen zich deugdzaam te gedragen en te handelen in het algemeen belang (Viroli, 2010, p. 186). Wanneer ze dit niet zouden doen zouden ze schaamte voelen over het verzaken van hun eed. Schaamte is de beste motivatie om de plicht uit te voeren, verdedigt Machiavelli (Viroli, 2010, p. 189).

Deugdzaamheid, het willen naleven van waarden, stond dus primair bij Machiavelli. Ten eerste, omdat door deugdzaamheid er betere wetten gemaakt konden worden wanneer het volk soeverein was. Ten tweede, omdat het volk wist hoe het zich moest gedragen wanneer er corrupte wetten heersten. Zolang de *rule of law* er nog niet is, weet het volk dat het de ethische wetten moet volgen. Daarnaast wordt het volk gemotiveerd de *rule of law* te herstellen. Zodra de *rule of law* hersteld is wordt deze in stand gehouden via de liefde voor deugdzaamheid (Viroli, 2010, p. 205). Er heerst dus een wisselwerking tussen *rule of law* en de deugdzaamheid van het volk.

Het verkrijgen van een vrij leven was dus alleen haalbaar via een combinatie van politieke hervorming en morele, religieuze hervorming. Wanneer er slechts een politieke hervorming zou plaatsvinden, zou het land goede wetten kennen, maar zouden deze goede wetten een kort leven beschoren zijn. Het volk zou dan immers niet gemotiveerd zijn zich aan deze goede wetten te houden. Hier is morele hervorming voor nodig via het republikeinse christendom. Anderzijds, wanneer zich slechts de morele hervorming zou voltrekken, dan bestond het volk uit predikers die niet in staat waren het goede gedrag in de praktijk te brengen. Het volk zou een wapen-loze profeet zijn (Viroli, 2010, p. 206). Daarom is zowel een hervorming van de wetten via de *rule of law*, als een religie van deugdzaamheid essentieel.

Maar de taak om het volk te motiveren deugdzaamheid lief te hebben was alleen mogelijk via de kracht van woorden, en Machiavelli, die de corrupte monnik Savonarola in Florence had ervaren en zag hoe hij mensen in beweging kon krijgen met mooie woorden, beseftte dit als geen ander. Via woorden kunnen mensen overtuigd, gemotiveerd en geïnspireerd worden (Viroli, 2010, p. 103). Dit kan politiek gevaarlijk maken, maar ook effectief. Om zijn land te verdedigen moet een prins in staat zijn de kunst van het woord te beoefenen; hij moet kunnen misleiden en stimuleren (Viroli, 2010, p. 117). Machiavelli realiseerde zich zowel de negatieve als positieve kant van de overredingskracht van woorden, en beschouwde vrijheid van meningsuiting daarom als één van de belangrijkste waarden van een republiek (Viroli, 2010, p. 104). Zelf beschikte Machiavelli in grote mate over de kunst van de retorica. Dit talent kwam deels van zijn uitgebreide educatie die hij op jonge leeftijd genoot, deels van zijn jaren ervaring als staatsman. De Medici beseften dus dat Machiavelli een bedreiging kon vormen (Viroli, 2010, p. 105).

Het grootste retorische kunstwerk van Machiavelli is volgens Viroli *De vorst*. Klassieke retorische werken kenden de regel dat de conclusie de passies van de lezers moet raken, zodat de lezers zouden instemmen met of handelen naar het advies van de retoricus (Viroli, 2010, p. 122). Wanneer de retoricus afkeer wil opwekken, moet hij inspelen op de wrede en tirannieke aspecten van het gestelde; wil hij compassie opwekken dan moet hij inspelen op de onschuld en zwakheid van het slachtoffer. Viroli stelt zich op het standpunt dat Machiavelli deze kenmerken heeft verwerkt in de conclusie van *De vorst*. Machiavelli schreef het boek met het doel de lezers te inspireren zich te emanciperen en in te zetten voor een bevrijd Italië. Hij speelt op dit doel in door in de conclusie bepaalde passies van de lezers op te roepen, door te refereren naar een God die houdt van rechtvaardigheid en een vriend is van een ieder die probeert zijn land te hervormen en zijn volk te bevrijden (Viroli, 2010, p. 123).

Een ander retorisch trucje, is de brief gericht aan Lorenzo De Medici die Machiavelli aan het begin van *De vorst* plaatst. Hij beschrijft hier al zijn ervaringen die hij heeft als staatsman, waarmee hij hoopt alle twijfel over zijn expertise weg te nemen (Viroli, 2010, p. 124). Machiavelli wil duidelijk maken dat zijn advies serieus genomen kan worden, ook al is hij geen edelman.

Deze nieuwe nadruk op Machiavelli als moralist en republikein, betekent niet dat componenten van de klassieke interpretatie van Machiavelli aan de kant gezet moeten worden. Machiavelli adviseert de prins zeker om zich goed te bewapenen, oorlog te voeren waar noodzakelijk, en te misleiden en bedriegen wanneer onvermijdelijk. Maar er is nog een andere kant van het verhaal. Machiavelli adviseert een prins ook om deugdzaam te zijn en leert hem klassieke waarden. Daarnaast keurt Machiavelli de kwade middelen slechts goed wanneer het in het algemeen belang is van de staat en bijdraagt aan de vrijheid van een staat en een volk (Viroli, 2010, p. 134). Het is dus geen vrijbrief voor de prins om alles maar te doen waar hij zin in heeft. Alle daden moeten bijdragen aan de emancipatie van Italië. Vrede is volgens Machiavelli altijd te prefereren boven oorlog, tenzij vrede ten koste gaat van de vrijheid van een persoon (Viroli, 2010, p. 190).

Machiavelli was een op de praktijk gerichte profeet van het republikeinse Christendom. Hij inspireerde niet slechts met het woord; hij zette aan tot daden. Hij wilde de Italianen bevrijden van hun morele corruptie en hun egoïstische tirannen. Bovendien wenste hij de 'echte' christelijke religie terug te brengen in Italië. De Kerk had de wereld zwak gemaakt; ze maakte de mens laf. Ze droeg de mens op 'de andere wang toe te keren' en te berusten in Gods plan. Maar dit leek de tirannen slechts ten goede te komen. Wanneer men de Christelijke religie goed interpreteert, verdedigt Machiavelli, ziet men dat het Christendom haar volgelingen niet slechts toestaat om hun vaderland te beschermen tegen tirannen, maar hun hier zelfs toe aanspoort (Viroli, 2010, p. 239).

Maakt dit van Machiavelli een idealist? Zonder meer. Maakt dit Machiavelli tot een dromer? Zeker niet. Zijn religie van de deugdzaamheid is erop gericht mensen te inspireren en aan te moedigen vrijheid in de praktijk te brengen. Het liefst via een republiek. Machiavelli beseft dat het inspireren van mensen slechts mogelijk is via woorden. Vervolgens moet de mens zelf zijn geweten vormgeven en hier naar leren handelen. Juist Machiavelli's politieke ervaringen en verstand van retorica, maken van hem een politiek realist. Dit realisme verplicht hem te geloven in een God van burgerdeugdzaamheid (Viroli, 2010, p. 295). Machiavelli's politieke realisme stelt hem in staat zijn idealen te realiseren.

Conclusie

Aan het begin van deze thesis heb ik beloofd twee vragen aan bod te laten komen in de conclusie, te weten: 'Verschillen Machiavelli en Erasmus werkelijk zo veel van elkaar?' en 'Had één van de twee meer realistische, gegronde, politieke ideeën?'.

Wanneer de klassieke interpretaties van Machiavelli en Erasmus, in het eerste deel van deze thesis uiteengezet, in ogenschouw worden genomen dan kan geconcludeerd worden dat Machiavelli's denken realistischer was op politiek gebied.

Machiavelli is meer betrokken geweest bij de politieke praktijk, daar hij als staatsman heeft gewerkt. Daarnaast beschreef hij politieke historie. Hij lijkt dus meer kennis te hebben van de politieke realiteit dan Erasmus dat had. Erasmus heeft nauw contact gehad met vele vorsten, waardoor hij van dichtbij zag welke fouten de vorsten maakten. Erasmus wilde hen inspireren om betere beslissingen te nemen en zich beter te gedragen. Hierbij leek hij echter de realiteit uit het oog te verliezen en te veel gericht te zijn op de ideale toekomst. Volgens Erasmus was de taak van de vorst om zich als ware Christen te gedragen en zo het goede voorbeeld te geven aan het volk. Alleen zo kon het volk beschermd worden. Een vorst moest oorlog afwijzen, want een oorlog is altijd in het nadeel van een volk. Dit soort uitspraken lijken Erasmus naïef te maken. Het lijkt alsof Erasmus niet beseftte dat vorsten veel nare daden moeten verrichten om het volk veilig te houden en het land te beschermen tegen indringers. Machiavelli beseftte dit maar al te goed. Hij bestudeerde hoe de vorsten zich werkelijk gedroegen, en dit was alles behalve deugdzaam en Christelijk. Machiavelli gaf de vorsten advies op basis van de realiteit. Hij keek hoe een land het best beschermd kon worden op basis van de situatie waarin de landen zich bevonden. Hier gebruikte hij historie voor; hij keek naar hoe de dingen werkelijk gebeurd waren en zich werkelijk voltrokken. Wat voor zin had het om naar de ideale toekomst te kijken, als deze toch nooit werkelijkheid zou worden? Ethiek, en vooral religie, had geen plaats in de politiek. Daarom zag Machiavelli het nut niet om zich hierover uit te laten.

Dit is de klassieke interpretatie van Machiavelli en Erasmus. Machiavelli was de realistische staatsman, Erasmus de naïeve idealist. Ze lijken in alles totale tegenpolen. Deze verschillen zijn mede te verklaren vanuit de disciplines waarin ze gespecialiseerd waren: Machiavelli was politicus en historicus, Erasmus theoloog en filosoof. Machiavelli richtte zich dus op het beschrijven van wat hij zag, Erasmus richtte zich op een filosofisch ideaalbeeld voor de toekomst. De andere mogelijke verklaring voor hun verschillen heeft te maken met hun eigen ervaringen.

Erasmus was een Europeaan en heeft nooit lang op één plaats gewoond. Meerdere keren moest hij een land verlaten wegens oorlog. Hij zag de gruwelen die oorlogen teweeg brachten en geloofde niet dat er ooit een voordeel te behalen was met oorlog. Daarnaast was Erasmus een diepgelovig Christen die zijn religie verwaarloosd zag worden. Mensen leken te genieten van oorlog voeren. Zelfs religieuze leiders gingen over op oorlog. Erasmus probeerde de mensen weer te doen inzien wat het werkelijke doel was van het Christelijke geloof en wilde de Christelijke kerk hervormen.

Machiavelli was een patriottistische Florentijn en wilde niets liever dan dat zijn geliefde stad en volk beschermd zouden worden tegen de vele externe dreigingen in de vorm van oorlogen en veroveringen. Machiavelli zag dat er niets anders was dan strijd. Daarom kon Florence, en hopelijk een in de toekomst verenigd Italië, alleen beschermd worden door een heerser die in deze strijd zou triomferen. Een leider hoefde niet deugdzaam te zijn of geliefd te worden; dat zou hem alleen maar zwak maken. Een leider

moest angst inboezemen en wreed kunnen zijn om externe vijanden af te schrikken. Alleen zo konden Florence en het hele Italiaanse volk beschermd worden.

Beide denkers keken dus naar wat in het belang was van de gemeenschap en de onderdanen. Erasmus dacht dat het belang van de Christenwereld was om harmonie te vinden door te onderwijzen in Christelijke waarden. Machiavelli dacht dat het belang van de Italianen was om beschermd te worden tegen de externe vijanden die hun land verscheurden; er was weer eenheid nodig. Erasmus zag in de vorsten van zijn tijd het voorbeeld van hoe een vorst niet moest zijn, en koesterde hoop dat deze vorsten hun gedrag zouden veranderen als hij hen hun fouten deed inzien. Machiavelli zag dat er geen plaats was voor het goede bij de vorsten van zijn tijd; elke leider volgde zijn eigenbelang. Sluwheid was een eigenschap die nodig was om zich als vorst staande te houden in een wereld vol bedrog en geweld.

Deze interpretaties en vergelijkingen van Machiavelli en Erasmus worden o.a. ondersteund door James Tracy, Johan Huizinga, Jan Lindhardt en Erik de Bom. Zij baseren deze lezingen vooral op de bekendere werken van Machiavelli en Erasmus, zoals *De vorst*, *Lof der zotheid*, de *Adagia* en het wat minder populaire *De opvoeding van een Christenvorst*. In het tweede deel van mijn thesis heb ik echter minder bekende werken en interpretaties van de denkers onderzocht en getracht te betogen dat er een alternatieve kant is aan beide denkers.

De pacifistische Erasmus blijkt geen absoluut pacifist te zijn. Zijn pacifisme kent wel degelijk grenzen. Wanneer oorlog het laatste middel is voor zelfverdediging, keurt hij het niet af. Daarnaast lijkt hij een oorlog tegen de Turken zelfs aan te moedigen. De Christenwereld moet beschermd worden tegen de Turkse barbaren en wanneer dit niet lukt met zachte hand, is een harde hand toegestaan.

Ook lijkt Erasmus meer politiek inzicht te hebben dan hem wordt toegeschreven. Dit blijkt ten eerste uit zijn toestemming om oorlog te voeren; hij ziet in dat vorsten soms kwade middelen moeten gebruiken om hun land te beschermen. Maar dit blijkt ook uit persoonlijke brieven, waarin hij van meer politieke zaken op de hoogte blijkt te zijn dan hij in zijn filosofische werken laat blijken. Er lijkt dus reden te zijn aan te nemen dat Erasmus geen absoluut pacifist was en reële politieke ideeën heeft.

Machiavelli op zijn beurt, lijkt meer ingesteld te zijn dan hij vaak wordt voorgespiegeld. Hij zou *De vorst* niet hebben geschreven om advies te geven aan vorsten, maar om burgers te waarschuwen voor de corrupte praktijken van een heerser. Machiavelli zou een republikeins Christen zijn, die als doel heeft Italië te veranderen in een rechtvaardige republiek. Hiervoor is een religieuze hervorming nodig, waarbij Christelijke waarden weer voorop komen te staan. Machiavelli zou dus eigenlijk de Medici aan het bestrijden zijn.

Wanneer deze alternatieve interpretaties voor waar worden aangenomen, dan lijken Machiavelli en Erasmus veel meer op elkaar dan het gangbare beeld suggereert. Erasmus lijkt enerzijds net als Machiavelli bereid te zijn over te gaan op oorlog, namelijk wanneer het noodzakelijk is om het volk en zijn waarden te verdedigen en beschermen. Anderzijds lijkt Machiavelli net zo te verlangen naar vrede en deugdzaamheid als Erasmus.

Beide denkers willen hun samenleving, respectievelijk de hele Christenwereld en Florence, uiteindelijk Italië, hervormen met de klassieke Christelijke waarden. Een samenleving moet gericht zijn op het algemeen belang en dat kan alleen wanneer de burgers deugdzaam zijn. Dit kan volgens beiden slechts bereikt worden wanneer er een religieuze hervorming plaatsvindt. Hiervoor moet de Kerk hervormd worden, want zij richt zich niet langer op de werkelijke Christelijke waarden en doelen. Daarnaast

adviseren beide een educatie van deugdzaamheid. Woorden zijn het beste middel om het volk te inspireren en te bewegen om daadwerkelijk goed te leven.

Deze laatste visie, de Alternatieve Interpretatie, vind ik overtuigender dan de Klassieke Interpretatie. Dit is dan ook de visie die ik tracht te verdedigen in deze thesis.

De eerste reden waarom ik de Alternatieve Interpretatie aannemelijker vind, is dat, in tegenstelling tot de Klassieke Interpretatie, alle werken van Machiavelli en Erasmus zijn opgenomen in de interpretatie. Persoonlijke brieven, Machiavelli's komedies, *Discorsi* en *De Turkenkrijg* worden met evenveel aandacht bestudeerd als *De vorst* en *De opvoeding van een Christenvorst*. Opmerkelijk is dat alle alternatieve interpretaties nieuwer zijn. Tracy's *The Politics of Erasmus* is geschreven in 1978, Huizinga's *Erasmus* in 1924 en Lindhardts *Machiavelli* in 1968. Zowel Tracy als Huizinga hebben in hun literatuurlijsten *De Turkenkrijg* niet opgenomen en noemen de relatie tussen Erasmus en de Turken slechts vluchtig. De Bom is de enige schrijver die zijn artikel in de 21^e eeuw schreef, namelijk in 2016, maar hij gebruikt uitsluitend *De vorst* en *De opvoeding van een Christenvorst* voor zijn artikel. Vertolkers van de Alternatieve Interpretatie schreven hun oordelen later: Van den Dungen in 2009, Viroli in 2010, Van Herwaarden in 2011, Ron in 2014 en Benner in 2018. Uitzondering op de regel is Dealy, die als enige van de Alternatieve Interpretatoren zijn artikel schreef in de 20^e eeuw. Hij is echter de enige van de genoemde schrijvers uit de jaren 1900 die *De Turkenkrijg* bij zijn onderzoek betrok.

Een mogelijke verklaring voor het beperkte gebruik van werken zou kunnen zijn, dat de Klassieke Interpretatoren er vanuit gingen dat de geschreven oordelen van Erasmus en Machiavelli hun ware oordelen waren. Wanneer de hoofdwerken van Machiavelli geïnterpreteerd worden als amoreel en die van Erasmus als politiek naïef, is het lastig er andere interpretaties uit te halen; men leest dan snel over meerduidige uitspraken heen. Zodra latere interpretatoren tegenstrijdigheden met deze oordelen tegenkwamen in zowel gebeurtenissen uit het persoonlijke leven, als de persoonlijke correspondentie van Erasmus en Machiavelli, kwam er een nieuwe interpretatie tot leven. Machiavelli leek moreler en Erasmus politiek reëler, dan aanvankelijk gedacht. Deze aandacht voor persoonlijke context, zou ook kunnen verklaren waarom Machiavelli's tijdgenoten zijn werk al anders, d.w.z. moreler en satirischer, interpreteerden; zij kenden Machiavelli persoonlijk, in tegenstelling tot hedendaagse interpretatoren.

Dit brengt mij op de tweede reden waarom ik de Alternatieve Interpretatie aannemelijker vindt: zij lost alle contradicties op die bij de Klassieke Interpretatie blijven ontstaan.

Zo zijn er grote contradicties in *De vorst* en *Discorsi* van Machiavelli. Waar *De vorst* verdedigt dat de heerser zo machtig mogelijk moet zijn en zijn volk mag sturen en onderdrukken in het belang van de samenleving, wordt in *Discorsi* gepleit voor strenge regels die de heerser in toom moeten houden. Geen heerser zou immuun mogen zijn voor de wetten van het land. Waar in *De vorst* zelden het woord 'republiek' wordt genoemd, bevat *Discorsi* hele hoofdstukken over republieken. De republiek wordt zelfs regelmatig verkozen boven een monarchie. Het is onmogelijk dat Machiavelli deze tegenstrijdige visies zou verdedigen; één van de twee moet schijn zijn. Lindhardt daarentegen verdedigt dat er geen contradictie is tussen deze twee hoofdwerken. Machiavelli is namelijk een politiek commentator; iemand die alles op een afstand beschrijft. In *De vorst* beschrijft hij alles vanuit het perspectief en belang van een vorst, terwijl hij in *Discorsi* naar het belang van de hele staat en het hele volk kijkt. Er zit dus

geen contradictie in de beide visies; er wordt slechts gebruik gemaakt van een ander perspectief.

Zelfs al zou Lindhardt hierin gelijk hebben, dan nog blijven er contradicties bestaan wanneer het persoonlijke leven van Machiavelli wordt bestudeerd. Waarom zou een politiek commentator die een machtige, corrupte, heerser van belang acht voor de samenleving, ineens van mening wisselen over Cesare Borgia, na de wandaden die Borgia tegen het volk had verricht? Waarom zou hij, wanneer hij meerdere keren schrijft over zijn afkeer van veroveringen, een bewonderaar van de Medici familie zijn? De Medici probeerden immers Florence te veroveren, wat hen uiteindelijk ook is gelukt. Waarom zou iemand die terug in de gunst probeerde te komen bij de Medici, terug te vinden zijn op een namenlijst van samenzweersdaders tegen deze zelfde familie? Lindhardt verdedigt dat Machiavelli's naam nooit op deze lijst stond, maar waarom claimen meerdere historische bronnen dan van wel? En waarom is Machiavelli anders gevangen genomen?

De Alternatieve Interpretatie verklaart al deze contradicties. Machiavelli schreef *De vorst* met een ironische ondertoon. Hij was tegen de Medici en probeerde het volk te doen inzien wat een slechte heersers het waren. Hij wilde Florence, en de rest van Italië, omvormen tot een republiek. Daarom schreef hij in *Discorsi* zoveel over republieken. Daarom zagen de Medici hem als bedreiging. Daarom schreef hij komedies waarin hij machtige vorsten belachelijk maakte. Daarom weerspraken zijn persoonlijke brieven zijn visies uit *De vorst*. Een man als Machiavelli, die zo goed opgeleid was in de retorica, zou toch zeker in staat zijn tot het schrijven van een groot retorisch werk als *De vorst*? Deze visie zou ook verklaren waarom er zelfs in *De vorst* tegenstrijdigheden staan: moet een vorst nu wel of niet veel land veroveren? Deze meerduidige passages vallen pas op wanneer men open staat voor een andere interpretatie. En deze andere, nieuwe, interpretatie lijkt voortgekomen te zijn uit onderzoek naar Machiavelli's persoonlijke leven en correspondentie. De Klassieke Interpretatie huisvestte contradicties in zich; contradicties die weggewerkt worden met de Alternatieve Interpretatie. Als de oorspronkelijke oordelen waterdicht waren, was er immers geen reden, of aanleiding, om verder te zoeken naar een andere mogelijke interpretatie.

Zulke contradicties zijn ook te vinden in de Klassieke Interpretatie van Erasmus. Buiten dat *De Turkenkrijg* helemaal genegeerd lijkt te worden, zijn er meer problemen op te merken. Waarom zou een reiziger als Erasmus, die vaak logeerde op koninklijke hoven, en veel staatsmannen te vriend had, zoals Thomas More, zo naïef zijn op het gebied van politiek? Zou hij nooit van dichtbij de beslissingen van koningen hebben meegemaakt en zouden zijn invloedrijke vrienden nooit anekdotes met hem hebben gedeeld? Ik vind dit moeilijk te geloven. Aannemelijker lijkt me, zoals gesteld in de Alternatieve Interpretatie, dat Erasmus wel degelijk veel politiek inzicht had, maar hier niet altijd over durfde te schrijven. Bovendien zijn er passages gevonden in persoonlijke correspondentie, of werken waarin hij zich kon verschuilen achter een personage (denk aan de dialogen in *Colloquia*, of mevrouw Zotheid), waaruit wel degelijk opgemaakt kan worden dat Erasmus meer verstand had van de politiek dan hij publiekelijk liet merken.

Verder lijkt het me ongeloofwaardig dat Erasmus, die al zijn argumenten tegen oorlog vormt vanuit het standpunt dat het in het belang is van het land om vrij van geweld te zijn, zo absoluut pacifistisch zou zijn als hij afgeschilderd wordt. Het is immers niet in het belang van het land om overvallen te worden en tot puin geslagen te worden. Het lijkt me vrij logisch dat Erasmus, die alles in het belang stelt van het land en haar inwoners, de koning het bevel zou geven zijn land te verdedigen tegen indringers. Erasmus geeft toestemming om het eigen land te verdedigen in geval van nood; en dat

past niet binnen het absoluut pacifisme begrip van Teichman. Deze contradictie wordt dus opgeheven in de Alternatieve Interpretatie, waar wordt geaccepteerd dat er wel degelijk situaties zijn waarin Erasmus oorlog toe zou staan; misschien zelfs zou goedkeuren.

Zoals in het geval van de Turken. Het zou contradictoir zijn dat zo'n diepgelovig Christen als Erasmus, die Christen-zijn synoniem stelt aan een-goed-mens-zijn, de Turken op gelijkwaardig niveau zou zien als Christenen. Aannemelijker zou zijn dat Erasmus' verdraagzaamheid er slechts uit zou bestaan de Turken niet *meteen* aan te vallen; er is nog hoop op een Christelijke opvoeding. Dit weerhield Erasmus er niet van de Turken altijd als een bedreiging te zien van de Christenwereld. Hij eiste dan ook meermalen, zowel in brieven als in *De Turkenkrijg*, dat de Christenwereld voor deze grote barbaarse bedreiging beschermd moest worden. Wanneer noodzakelijk, zelfs met wapens. Dit laatste is dan ook wat wordt verkondigd in de Alternatieve Interpretatie, terwijl de Klassieke Interpretatoren ofwel de relatie tussen Erasmus en de Turken negeren, ofwel hem als naïef en verdraagzaam neerzetten, waardoor de conclusie gesuggereerd wordt dat Erasmus ook pacifistisch zou zijn tegenover Turken.

Zelfs de schijnbare tegenstelling tussen Erasmus' afkeer van oorlog en zijn toestaan van oorlog, wordt opgelost in de Alternatieve Interpretatie. Dealy verdedigt immers dat Erasmus houding overeenkomt met die van Christus. Christus keurt oorlog nooit goed, maar erkent dat oorlog een reëel onderdeel van het leven is. De mens moet geleidelijk inzien dat oorlog niet de juiste oplossing is, maar het is naïef te denken dat oorlog meteen kan verdwijnen. Zowel Christus, als Erasmus hebben dus niet de overtuiging dat zij oorlog kunnen uitbannen; wat hen er niet van weerhoudt te pleiten voor oplossingen zonder geweld.

Vanwege de compleetheid van gebruikte bronnen en de afwezigheid van vele eerdere contradicties, ben ik dus geneigd de Alternatieve Interpretatie te verkiezen boven de Klassieke Interpretatie. Dit betekent niet dat alle componenten van de Klassieke Interpretatie aan de kant moeten worden gezet. Machiavelli lijkt inderdaad praktischer ingesteld dan Erasmus, die theoretischer is. Door Machiavelli's carrière als staatsman en adviseur lijkt hij beter te weten hoe hij zijn hervorming in de praktijk kan brengen. Erasmus is echter geen naïeve pacifist; hij blijkt reëler naar de politiek te kijken dan hem wordt toegeschreven.

Concluderend denk ik dat de algemene oordelen over en vergelijkingen van Machiavelli en Erasmus uitgebreid moeten worden. De Klassieke Interpretatie is bekender, terwijl beide denkers complexer zijn dan in deze interpretatie erkend wordt. Wanneer de minder bekende kanten van Erasmus en Machiavelli meer ingang vinden, zal men inzien dat beide denkers over het geheel gezien ook vele overeenkomsten vertonen. Ze liggen niet zo ver uit elkaar als wordt gedacht. Beide hebben een idealistische visie, maar beiden zijn ook realistische commentatoren. Er is dus niet één denker die aangeduid kan worden als reëler dan de ander. De ene denker had slechts meer potentie om zijn idealen in de praktijk te brengen, daar hij meer ervaring had als staatsman. Maar Machiavelli is dus ook niet slechts een realist, maar tegelijk een activist voor het in zijn ogen ideale republikeinse Italië. Overeenkomstig is Erasmus niet slechts een idealist, maar ook een politieke realist.

Tot slot: Niet alleen in hun eigen tijd hadden Erasmus en Machiavelli vooruitstrevende ideeën. Hun idealen over deugdzaamheid en een rechtvaardige, onbaatzuchtige heerser zijn nog steeds relevant in onze huidige tijd. Daarom hoop ik met deze thesis ook hernieuwde interesse en discussie te kunnen wekken voor Machiavelli en Erasmus.

Literatuurlijst:

- Benner, E. (2009), *Machiavelli's Ethics*, Princeton University Press
- Benner, E. (2018), *Als een Vos: Machiavelli's levenslange zoektocht naar vrijheid* (vert. Verheij, A.), Uitgeverij Athenaeum Amsterdam
- Bom, E. de (2016), 'Realism vs Utopianism: The Problem of the Prince in the early-modern Netherlands', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 108 (3)
- Dealy, R. (1984), 'The Dynamics of Erasmus' Thought on War', *Erasmus Studies*, Vol. 4 (1), p. 53-67
- Dungen, P. van den, (2009), 'Erasmus: The 16th Century's Pioneer of Peace Education and a Culture of Peace', *Journal of East Asia and International Law*. Vol. 2, No.2, pp.409-431.
- Dust, P. C. (1987), *Three Renaissance Pacifists: Essays on the Theories of Erasmus, More and Vives*, New York: Peter Lang
- Erasmus, D. (1965), *The Colloquies of Erasmus* (vert. Thompson, C. R.), The University of Chicago Press, origineel gepubliceerd in 1518
- Erasmus, D. (2001), *The Adages of Erasmus* (Geselecteerd door Barker, W.), University of Toronto Press, origineel gepubliceerd in 1500 als *Adagia: Dulce Bellum Inexpertis*
- Erasmus, D. (2002), *De Klacht van de Vrede* (vert. Leeuwen, T. van), Ad. Donker Rotterdam, origineel gepubliceerd in 1518 als *Querela Pacis*
- Erasmus, D. (2004), *De Correspondentie van Desiderius Erasmus Deel 2: Brieven 142-297* (vert. Steens, M. J.), Ad Donker Rotterdam
- Erasmus, D. (2005), 'Opvoeding van een Christenvorst' in: *Opvoeding* (vert. De Landtsheer, J. en Breij, B.), Atheneum – Polak & Van Gennep, origineel gepubliceerd in 1516 als *Institutio Principis Christiani*
- Erasmus, D. (2005), *De Turkenkrijg* (vert. Brandenburg, A.), Ad. Donker Rotterdam, origineel gepubliceerd als *De Bello Turcis Inferendo* in 1530
- Erasmus, D. (2013), *Lof der Zotheid of de dwaasheid gekroond* (vert. Van Dam, H.), Atheneaeum – Polak & Van Gennep, origineel gepubliceerd als *Moriae encomium, sive Stultitiae laus* in 1511
- Erasmus, D. (2018), *Aansporing, Methode en Pleidooi* (vert. Van der Laan, A.), geraadpleegd op 20 juni 2018 van www.erasmus.org, origineel gepubliceerd in *Novum Instrumentum* in 1516
- Fernandez, J. A. (1973), 'Erasmus on the Just War', *Journal of the History of Ideas* (34)
- Gelder, H. A. E. (1961), *The Two Reformations in the 16th Century: A Study of Religious Aspects and Consequences of Renaissance and Humanism*, Hes & De Graaf Publishers BV
- Herwaarden, J. van, (2011), 'Erasmus en de Turken: Hoe aanvaardbaar is oorlog?', geraadpleegd op 10 november 2017 van www.erasmus.org
- Huizinga, J. (2001), *Erasmus*, Donker B.V., Uitgeversmaatschappij Ad., origineel gepubliceerd in 1924
- Jardine, L. (2015), *Erasmus Man of Letters: The Connection of Charisma in Print*, University Press Group Ltd
- Klement, K. (1999), 'Is Pacifism Irrational?', *Peace Review* 11 (1)
- Lindhardt, J. (2007), *Machiavelli: Een Biografie*, Ad. Donker
- Machiavelli, N. (1965), *The Art of War* (vert. Farnsworth, E.), Cambridge Mass: Da Capo Press, origineel gepubliceerd in 1521 als *Dell'Arte della guerra*
- Marchiavelli, N. (1997), *Discorsi: Gedachten over Staat en Politiek* (vert. door Heck, P. van), Uitgeverij Kritak, Antwerpen, origineel gepubliceerd in 1531 als *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*
- Machiavelli, N. (1999), *The Prince* (vert. Bull, G.), Penguin Books, origineel gepubliceerd in 1531 als *Il Principe*
- Martin, M. (1974), 'On an Argument against Pacifism', *Philosophical Studies* 26
- Middelhoff, K. (2000), 'Karel V, een menselijk mens', *Neerlandia* (104), geraadpleegd op 7 mei 2018 van Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren

- Molenaar, J. (2004), 'Erasmus als Pacifist: Kosmopoliet of Kleinburger', geraadpleegd op 20 juni 2018 van <https://www.leomolenaar.nl/erasmus.html>
- Ritchie, A. D. (1940), 'The Ethics of Pacifism', *Philosophy* 15 (59)
- Ron, N. (2014), 'The Christian Peace of Erasmus', *The European Legacy* 19 (1)
- Slomp, G. (2006), 'Carl Schmitt's Five Arguments against the Idea of Just War', *Cambridge Review of International Affairs* 19 (3)
- Teichman, J. (1986), *Pacifism and the Just War*, New York: Basil Blackwell Inc.
- Teichman, J. (2006), *The Philosophy of War and Peace*, Imprint Academic
- Tracy, J. D. (1978), *The Politics of Erasmus: A Pacifist Intellectual and His Political Milieu*, University of Toronto Press: Toronto Buffalo London
- Trapman, H. (2008), *Erasmus van Rotterdam, een kennismaking*, Erasmus Universiteit Rotterdam en Stichting Rotterdamse Festivals
- Viroli, M. (2010), *Machiavelli's God* (vert. Shugaar, A.), Princeton University Press

Index

<i>Ad fontes</i>	p. 14
Arendt, H.	p. 60
Benner, E.	p. 43, 53-54, 56-58, 66
Bergen, A. van	p. 22
Bom, E. de	p. 42-43, 66
Borgia, Cesare	p. 16, 67
Colet, J.	p. 14
Dealy, R.	p. 43, 50-51, 66, 68
Dungen, P. van den	p. 10, 14, 45, 66
Erasmus en Christendom	p. 10, 14-15, 25-29 45-49, 51, 64-65
Erasmus en deugdzaamheid	p. 20, 21, 24-26, 45 47, 64-66
Erasmus en erfopvolging	p. 10, 19
Erasmus en de menselijke natuur	p. 14, 24-25
Erasmus en motivaties voor oorlog	p. 14, 21-26, 45 48-54
Erasmus en soldaten	p. 27-29
Erasmus en strafrecht	p. 20-21, 48
Erasmus en de Turken	p. 26, 45-52
Frans I	p. 13, 15
<i>Fortuna</i>	p. 38
Gaguin, R.	p. 51-52
Heilig Roomse Rijk	p. 13
Hendrik VIII	p. 13, 15, 22
Hiëronymus	p. 14-15, 17
Herwaarden, J. van	p. 47-49, 51, 66
Huizinga, J.	p. 13-17, 26, 41, 66
Irenisme	p. 51
Karel V	p. 13
Karel VIII	p. 13, 22
Lindhardt, J.	p. 16-17, 30, 41-42 53, 55-56, 66-67
Luther, Maarten	p. 15
Machiavelli als historicus	p. 15-16, 39, 53, 64
Machiavelli en huursoldaten	p. 16, 33, 40
Machiavelli en karakter vorst	p. 15, 30-32, 34-38
Machiavelli en leger	p. 34-38, 56-58, 60
Machiavelli en de republiek	p. 13, 53-63
Machiavelli en vaderlandsliefde	p. 33-34, 60-61
Machiavelli en verraad	p. 31-37
Machiavelli en veroveren	p. 30-31, 36, 40, 57
Machiavelli en wetten	p. 30, 33, 37, 56-62
Maximiliaan I	p. 13, 22
De Medici	p. 13, 16, 17 53-55 59, 62, 67
De Medici, Lorenzo il Magnifico	p. 13, 16, 53-54, 62
<i>Miles Christianus</i>	p. 28, 47
More, T.	p. 45, 67
Nieuwe Testament	p. 10, 14-17, 25, 28
Ottomaanse Rijk	p. 47

Paus Julius II	p. 14
Piolin	p. 47
Plato	p. 20
Pole, Reginald	p. 53-54
Ron, N.	p. 45, 51
<i>Rule of law</i>	p. 57-58, 61-62
<i>Rule of man</i>	p. 57
Sauvage, Jean le	p. 15
Savanarola	p. 16, 62
Teichman, J.	p. 12, 68
Tracy, J.	p. 13-15, 16, 19 41-42, 45, 66
Trapman, H.	p. 27
Viroli, M.	p. 54, 57-61, 66